

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

O‘ZBEKISTON-FINLANDIYA PEDAGOGIKA INSTITUTI

**Qo‘lyozma huquqida
UDK: 494.3:008**

PARDAYEV SIROJIDDIN SHOKIR O‘G‘LI

**”MADANIYAT TILI ETNOMADANIY TAFAKKUR IFODASINING
SHAKLI SIFATIDA (LINGVO-PRAGMATIK TAHLIL)”**

10.00.01-O‘zbek tili ixtisosligi

**Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish
uchun yozilgan**

D I S S E R T A T S I Y A

**Ilmiy rahbar: filologiya fanlari
doktori, professor I.K.Mirzayev**

Samarqand – 2024

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I BOB. MADANIYATNING RAMZIY TABIATINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	12
1.1-§. Til madaniyatni ifodalashning milliy shakli sifatida.....	12
1.2.-§. Madaniyat semiosferaning bir qismi sifatida.....	27
1.3-§. “Til” va “madaniyat” tushunchalarining mutanosibliigi.....	37
Birinchi bob bo‘yicha xulosalar.....	51
II BOB. MADANIYATLARARO ALOQA ULARNING O‘ZARO HARAKAT VA TA’SIRI SIFATIDA.....	54
2.1-§. Madaniyat aloqa tizimi sifatida.....	54
2.2-§. Suhbat madaniyatning mavjudlik shakli sifatida.....	63
2.3-§. Globallashuv davridagi madaniyatlararo aloqa tizimida madaniy o‘xshashliklar.....	77
Ikkinchi bob bo‘yicha xulosalar	87
III BOB. HOZIRGI O‘ZBEK ADABIYOTINING KULTUROLOGIK TAHLILI.....	89
3.1-§. Badiiy matnning kulturologik tahlil tamoyillari.....	89
3.2-§. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asarida madaniyat tili tahlili.....	104
Uchinchi bob bo‘yicha xulosalar	121
XULOSA.....	123
FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI....	126

KIRISH (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon lingvistikasida madaniy globallashuv jarayonlarining rivojlanishi doirasida to‘laonli madaniyatlararo muloqotlar olib borishga bo‘lgan qiziqish shiddat bilan kuchayib bormoqda. Tildagi madaniylashuv jarayoni shu xalq tafakkuri mahsuli ekanligi bois mazkur masalada tilshunoslik sohasida diqqatga sazovor ishlar amalga oshirilmoqda. Til va madaniyat uzoq davrlardan buyon bir-birini taqozo etuvchi hodisa sifatida daliliy misollarga tayangan holda, ma’lum xalqning etnomadaniy tafakkurini badiiy va so‘zlashuv nutqiga oid materiallar asosida izohlash dolzarb vazifalardan sanaladi.

Dunyo tilshunosligi vakillarining ayrimlarida til va madaniyatning aloqasi, o‘zaro shartlanganligi bugun shubha uyg‘otmoqda. Ayrimlarning nuqtayi nazari, dunyoqarashi esa odamlar didi va jamiyatga munosabatlarini shakllantiradi, shuningdek, xalqlarning o‘ziga xosligini avloddan avlodga yetkazuvchi, boshqa xalqlarga ham tarqatuvchi til va madaniyatning saqlanishini ta’minlaydi, jamiyat faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi. Lingvokulturologik tadqiqotlar doirasida til va madaniyatning etnomadaniy tafakkurni shakllantirish borasidagi ahamiyatiga bo‘lgan qiziqish, tadqiq doirasining torligi, bizningcha, zamonaviy lingvokulturologiyaning asosiy kamchiliklaridan biridir. Bu borada lingvistik tadqiqotlar ko‘lamini oshirish ayni kunning dolzarb vazifalaridandir.

Mamlakatimizda lingvokulturologiya hamda sharqshunoslik sohasidagi mana shunday kamchilikni to‘ldirish maqsadida til va madaniyatni o‘zbek xalqi etnomadaniy tafakkurini namoyon etuvchi shakllardan biri sifatida o‘rganishga harakat qilinmoqda. Zero, avlodlar davomiyligini, o‘zbek xalqi etnomadaniy tafakkuri rivojining qonuniyligi va tendensiyalarini o‘zbek adabiyoti, asarlaridan o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. “Eng katta boylik – aql va ilm, eng katta meros – yaxshi ta’lim, eng katta qashshoqlik – ilmsizlikdir”¹. Shunga asosan, zamonaviy bilimga, yuksak madaniyatga intilish mamlakatning barcha fuqarolari

¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi// <https://uza.uz/ru/>

uchun hayotiy zaruratga aylanishi lozim. Mazkur tadqiqotda bilimlardagi bo'shliq va tarjima amaliyotidagi nomukammallikni bartaraf etishga, shuningdek, ushbu muammoga bag'ishlangan ilmiy ishlarni aktuallashtirib, ularga turtki berishga harakat qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmonlari; 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida" qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya ilmiy natijalari ma'lum darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I."Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish" ustuvor yo'nalishiga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. G'arb tilshunosligida madaniyatlararo muloqot hamda til va madaniyat munosabatlari faol tadqiq etilmagan. R.B.Adler, G.Rodman, A.du Pré, T.K.Gamble, M.Gamble, W.B.Gudykunst va P.Holmes singari olimlarning ishlari maorif tashkilotlari shakllanishining zamonaviy imkoniyatlarini globallashtirish sharoitida madaniyatlararo muloqot olib borishning ustuvorligini rivojlantirish, shuningdek,

turli madaniyatlar vakillari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish hamda maromga solish mexanizmini aniqlash imkonini beradi².

Rus tilshunosligida til va madaniyatning o'zaro ta'siri hamda shartlashish muammolari keng tadqiq etiladi, ularda madaniyatlararo muloqot, globallashtirish davrida madaniyatlararo aloqa tizimida madaniy o'ziga xosliklarni saqlab qolishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu borada M.S.Kagan, O.G.Karpovich, V.M.Mejuyev, L.A.Ornatskaya, O.V.Flerov, S.A.Shachnev va boshqalarning ishlarini alohida ajratib ko'rsatamiz³. L.A.Kozimovanning ilmiy maqolasida ta'kidlanishicha, bir qator yaqin fanlar va lingvistikaning madaniyatshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika kabi bo'limlari "chatishishi"dan paydo bo'lgan lingvokulturologiya ular bilan o'zaro yaqin aloqada bo'ladi⁴.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tili va madaniyati tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy ishlar olib borilmagan bo'lsa-da, til va madaniyat to'g'risida bildirilgan fikrlarni, lingvokulturologiyaga bag'ishlangan tadqiqotlarda uchratish mumkin. Bu borada N.Mahmudov, M.Mirtojiyev, A.E.Mamatov, Sh.Safarov, M.Yo'ldoshev, M.Saidov, U.Qo'ziyev, D.Teshaboyeva, Sh.Usmonova kabi olimlarning xizmatlari katta⁵. Xususan, A.Abdirazzakov o'zbek milliy-ma'naviy qadriyatlarini, ularning

²Adler, R.B., Rodman, G. & du Pré, A. Understanding human communication (12h ed.). – New York, NY: Oxford University Press, 2013. – 377 p. Gamble, T.K. & Gamble, M. Communication works (11th ed.). – New York, NY: McGraw-Hill, 2021. – 410 p. Gudykunst, W.B. (ed.). Language and ethnic identity. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1988. – 348 p. Holmes, P. Intercultural dialogue: challenges to theory, practice and research // Language and Intercultural Communication. – 2014. – Vol. 14. – Issue 1. – P. 1-6.

³Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений.—М.:Политиздат,1988.— 319 с; Карпович О.Г. Политика и общество. Общество с ограниченной ответственностью "НБ-Медиа". 2017. - С. 57-66; Межуев В.М. Диалог как способ межкультурного общения в современном мире // Вопросы философии. – 2011. – № 9. – с. 65-73; Орнатская Л.А. Межкультурный диалог: проблемы и перспективы исследования. – Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6, Философия, культурология, политология, право, международные отношения. - 2014. - № 1. - С. 48-60.

⁴Казымова Л.А. Язык и культура: к вопросу о специфике лингвокультурологии. Филология и лингвистика. 2018; 3 (9): 19–22.

⁵Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. –№ 5. –Б. 10., Махмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б.3., Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.318 b., Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, 2008., Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Yozuvchi, 1991., Mamatov A.E. Lingvomadaniyatshunoslik. Lingvokulturrema va logoeppistema. Xorijiy filologiya. – Samarqand: SamDCHTI, 2015. – № 1. – B. 100-102., Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. Tashkent: "Noshir" nashriyoti, 2019. –168 b., Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. – Namangan, 2017. – 51 b., Teshabayeva D.M. Ommaviy axborot vositalari tilining nutq madaniyati aspektida tadqiqi (O'zbekiston Respublikasi OAV misolida). Filol. fan. d-ri. ...diss. – Toshkent, 2012., Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 245 b.

millat o'zligini anglashdagi o'rnini tavsifladi⁶, B.Abduraximov O'zbekiston badiiy madaniyatining xususiyatlarini uning rivojidagi ijtimoiy o'sish jarayonida tahlil qildi⁷, G.T.Garipova o'z tadqiqotida ko'p darajali, ko'p funksiyali, "sintetik" tadrijiylashuv mantig'ini o'z ichiga olgan taraqqiyot tendensiyasi yetarlicha murakkab kompleks sanalgan bir jinsli bo'lmagan, XXI asr boshidagi tipik o'zbek adabiyoti jarayonini taqdim etdi⁸.

Dissertatsiya tadqiqotining dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institutining "Zamonaviy lingvistika va lingvistikaning kommunikativ aspektlari" yo'nalishi rejasiga muvofiq amalga oshirilgan.

Tadqiqotning maqsadi madaniyat tilining o'ziga xosligini o'zbek xalqi etnomadaniy tafakkuri ko'rinishi shaklida, zamonaviy voqelik va tendensiyalarda o'zbek tilining yangilanishi, milliy badiiy adabiyotning rivojlanishini hisobga olgan holda ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

tilni madaniyatni ifodalashning milliy shakli sifatida, madaniyatni esa semiosferaning bir qismi sifatida o'rganish;

"til" va "madaniyat" tushunchalarini muqoyasa qilgan holda madaniyatni aloqa tizimi sifatida, muloqotni madaniyatning mavjudlik shakli sifatida tavsiflash; madaniy o'xshashliklar xususiyatlarini globallashuv davridagi madaniyatlararo aloqa tizimida ko'rsatish;

o'zbek xalqi etnomadaniy tafakkuri ko'rsatkichlarining o'ziga xosligini badiiy adabiyot misolida tahlilga tortish.

Tadqiqotning obykti sifatida o'zbek xalqining etnik-madaniy tafakkuri (G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi misolida) olindi.

⁶ Абдираззаков А.А. Национальные духовные ценности и их место в самосознании нации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 1995. – С. 24.

⁷ Абдурахимов Б. Социодинамика художественной культуры Узбекистана: Автореф. дис. ... докт. искусствовед. наук. – Ташкент, 2000. – С. 44

⁸ Гарипова Г.Т. Концептуальные тенденции развития узбекской литературы конца XX – начала XXI вв. // Ziyouz.uz. – 27.09.2021. – URL: <https://www.ziyouz.uz/ru/literaturovedenie/49-literaturnaya-kritika/977--i-> (дата обращения: 29.08.2022).

Tadqiqotning predmetini hozirgi voqelik va tendensiyalarda o‘zbek tilining yangilanishi va milliy badiiy adabiyotning rivojlanishini hisobga olgan holda, madaniyat tilining o‘ziga xosligi o‘zbek xalqining etnomadaniy tafakkuri ko‘rinishi shakli sifatidagi xususiyatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotda tasvirlash, etnografik, qiyosiy-tarixiy, transformatsion, lingvo-pragmatik, semiotik metodlardan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Madaniyat semiosferaning bir qismi ekanligi til, san‘at, aksiologik birliklar, turli xil marosimlar, mifologiya, urf-odatlariga xos birliklar asosida yoritib berilgan;

“Til” va “madaniyat” tushunchalarining muloqot birligi, me‘yoriylik, tarixiylik “dinamika-statika” antinomiyasi asosida mavjudligi jihatdan umumiy va xususiy farqlanishi ma‘lum bir madaniyatga xos bo‘lgan so‘z, urf-odatlar tilda o‘z aksini topishi, til madaniyatga nisbatan o‘zgaruvchan hodisa ekanligi, til orqali boshqa madaniyatlar hamda kishilar bilan tanishilishi, til odamlarning tafakkuri, dunyoqarashi va xatti-harakatlariga ta’sir qilish jihatlari ochib berilgan;

Madaniyatning kommunikativ tabiati bir davrdan ikkinchisiga axborot tashish, mentalitet, me‘yor, ma‘no, belgi, ramz shakllanishida namoyon bo‘lishi, shuningdek, suhbat madaniy mavjudlik shakli sifatida kommunikativ maqsad, makon-zamon, kommunikativ vaziyat, repertuar kabi vositalar orqali aniqlanishi, globallashtirish jarayonida milliy o‘ziga xoslik etnomadaniy jihatdan dalillangan.

“Shum bola” qissasi matnida o‘zbek xalqining ijtimoiy-madaniy qiyofasi “Bo‘yginangdan girgittan bo‘lay”, “Xudoyi qo‘noq”, kabi jumlar, “Savatdan non uzilmasa, ariqdan suv”, “kar qilingan bedanaday”, “tushovi yechilgan toychoqlarday” kabi ta’riflar, “ko‘zim uchib turgandi”, “Maslahatli to‘n tor kelmas”, “O‘zingni ehtiyot tut, qo‘shningni o‘g‘ri tutma” kabi turli paremlar, “dasturxon”, “kavush”, “kafan”, “kigiz” kabi madaniy leksemalar orqali ochib berilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

dissertatsiya materiallari tadqiqot mavzusi bo‘yicha izlanishlarni davom ettirishda qiziqarli va foydali bo‘lishi bilan ahamiyat kasb etadi;

tadqiqot natijalarini ta'lim va amaliy maqsadlarda qo'llab, ulardan tilshunoslikning lingvokulturologiya, adabiyotshunoslik ta'lim sohasiga doir o'quv-uslubiy qo'llanmalar tayyorlashda foydalanish mumkin bo'ladi;

amaliy maqsadlarda esa tahlildan olingan natija va xulosalarni, me'yorlarni kompleks takomillashtirish, turli davrlarga mansub o'zbek badiiy asarlari uslub va strategiyasini, o'zbek xalqi etnomadaniy tafakkur ko'rsatkichlarini aniqlashga ko'maklashadi;

O'zbekiston va o'zbek xalqining jahondagi obro'li imidjini shakllantirish hamda yuksaltirish borasidagi istiqboldagi ishlarda samara beradi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi tadqiqotda foydalanilgan tahlil, yondashuv va uslublar hozirgi tilshunoslik nazariyasiga muvofiq kelishi, shuningdek, metodologik asoslanganligi, tadqiqot materiallari ishonchli manbalardan olinganligi, muammo aniq shakllantirilib, xulosalar mantiqan izchil bayon etilganligi, shuningdek, tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy etilganligi bilan asoslanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati til va madaniyatning o'zaro aloqalari hamda bir-biriga bog'liqligini namoyon etishga, xalqning ular bilan shartlangan etnomadaniy tafakkuri haqidagi ilmiy bilimlarni kengaytirishga, dunyoda O'zbekiston va uning xalqiga xos qulay imidjni takomillashtirish va yuksaltirishga, shuningdek, o'zbek klassik adabiyoti, hozirgi o'zbek badiiy adabiyoti materiallarining diskursiv-pragmatik xususiyatlarini xolis tahlil qilishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalarning amaliy ahamiyati, olingan qarashlar asosida filologiya yo'nalishida "O'zbek tili va nutq madaniyati", "Tilshunoslik", "Lingvokulturologiya", "Diskursiv tilshunoslik", "Sotsiolingvistika", "Sotsiopragsmatika" kabi predmetlar doirasida o'tkaziladigan mashg'ulotlarda, seminar va treninglar jarayonida, shu bilan birga, yangi o'quv-uslubiy jamlanmalar, lug'atlar tuzish, murakkabligi va hajmi turli darajadagi ilmiy-amaliy qo'llanmalar, darsliklar, monografiyalar yaratishda xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Madaniyat tili etnomadaniy tafakkur ifodasining shakli sifatidagi xususiyatlarini aniqlashdan olingan ilmiy-nazariy natijalar asosida:

Madaniyat semiosferaning bir qismi ekanligi til, san'at, aksiologik birliklar, turli xil marosimlar, mifologiya, urf-odatlariga xos birliklar asosida yoritilganligi, "Til" va "madaniyat" tushunchalarining muloqot birligi, me'yoriylik, tarixiylik "dinamika-statika" antinomiya asosida mavjudligi jihatdan umumiy va xususiy farqlanishi ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan so'z, urf-odatlar tilda o'z aksini topishi, til madaniyatga nisbatan o'zgaruvchan hodisa ekanligi, til orqali boshqa madaniyatlar hamda kishilar bilan tanishilishi, til odamlarning tafakkuri, dunyoqarashi va xatti-harakatlariga ta'sir qilish jihatlariga oid fikrlaridan 2021-2023-yillarda "Musiqqa va san'at o'quv masalalari uchun "Bolalar raqslari" fanidan interaktiv o'quv-metodik qo'llanmalar yaratish" mavzusidagi F3-2019081773 raqamli fundamental loyihada foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi madaniyat vazirligi O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasining 2024-yil 3-iyundagi 1/04-100 son ma'lumotnomasi). Natijada loyihaning nazariy qismining yangi ilmiy dallillar bilan boyitilishiga erishilgan.

Madaniyatning kommunikativ tabiati bir davrdan ikkinchisiga axborot tashish, mentalitet, me'yor, ma'no, belgi, ramz shakllanishida namoyon bo'lishi, shuningdek, suhbat madaniy mavjudlik shakli sifatida kommunikativ maqsad, makon-zamon, kommunikativ vaziyat, repertuar kabi vositalar orqali aniqlanishi, globallashtirish jarayonida milliy o'ziga xos etnomadaniy jihatlari to'g'risidagi xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2021-2023-yillarda bajarilgan PZ-2020042022 – Turkiy tillarning lingvodidaktik elektron platformasini yaratish amaliy grant loyihasi tadqiqotida foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining 2024-yil 14-sentabrdagi №04/1-2462-son ma'lumotnomasi.)

"Shum bola" qissasi matnida o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy qiyofasi "Bo'yginangdan girgittan bo'lay", "Xudoyi qo'noq", kabi jumlar, "Savatdan

non uzilmasa, ariqdan suv”, “kar qilingan bedanaday”, “tushovi yechilgan toychoqlarday” kabi ta’riflar, “ko‘zim uchib turgandi”, “Maslahatli to‘n tor kelmas”, “O‘zingni ehtiyot tut, qo‘shningni o‘g‘ri tutma” kabi turli paremlar, “dasturxon”, “kavush”, “kafan”, “kigiz” kabi madaniy leksemalar orqali ochib berilgan o‘rinlaridan O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Samarqand viloyat bo‘limi qoshidagi “Sadoqat” to‘garagi faoliyatida va adabiy kechalarda, ijodkor yoshlar bilan uchrashuvlarda foydalanilgan (O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 2024-yil 3-iyundagi 07-03/638-son ma’lumotnomasi). Natijada to‘garak a’zolarining yozuvchining o‘sha davrdagi o‘zbek millatiga xos urf-odatlar, tili, yashash tarzi, madaniyatiga xos bo‘lgan jihatlarni ochib berilganligi haqidagi bilimlari kengayishiga erishilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqotning natijalari va xulosalari bo‘yicha 2ta xalqaro va 3ta respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarida muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e‘lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha 11ta ilmiy ish nashr etilgan, shulardan O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan dissertatsiyalarning asosiy natijalarini chop etish bo‘yicha tavsiya qilingan ilmiy nashrlarda 5ta maqola, jumladan, 2tasi xalqaro, 3tasi respublika jurnallarida chop etilgan.

Dissertatsiyaning hajmi va tuzilishi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, umumiy hajmi 138 sahifani tashkil etadi.

I BOB. MADANIYATNING RAMZIY TABIATINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

1.1-§. Til madaniyatni ifodalashning milliy shakli sifatida

Inson yaralibdiki, o'ziga xos yashash tarzi, qadriyatlarini ham bunyod etadi, avlodlarga uzatadi hamda ajdodlardan meros bo'lib qolgan an'analarga amal qiladi. Bu uzviy jarayon bo'lib, doimiy ravishda qaytarilib turaveradi. Barcha jonzotlararo til mo'jizasi insoniyatga ato etilgan ekan, u orqali kishilar o'zaro muloqotga kirishib, o'z his-tuyg'u, xohish-istaklarini bir-biriga bildirishadi hamda yuqorida ta'kidlab o'tgan milliy-madaniy qarashlarni kelajak avlod ongiga singdiradi. Mana shunday munosabatlar natijasida til, tafakkur, madaniyat tushunchalari bir yo'lda kesishadi.

Hech bir til yo'qki, unda shu tilda so'zlashuvchi xaqning madaniyati aks etmagan. Til jamiyatga xizmat qilar ekan, jamiyatni tashkil etuvchi har bir a'zo milliy urf-odat, til, tarix, adabiyotni qamrab olgan ma'lum madaniyatga tegishli bo'ladi. Demak, madaniyatning mohiyatini ochib berishda tilning vazifasi quyidagilarda aks etadi: Til – bu uzluksiz rivojlanishda bo'lgan ochiq umumiy belgilar tizimidan iborat bo'lgan hodisa sanaladi. Matnning og'zaki va yozma ko'rinishlaridan foydalanish so'zlovchi tomonidan berilayotgan ma'lumotni eshitish hamda vizual tafakkur qilishga asos bo'ladi. Bu holat madaniyatning turli tiplarida o'z aksini topadi. Barchaga ma'lumki, til sayqallangan, qoliplangan adabiy til, so'zlashuv nutqi, sheva hamda lahjalar, jargonlar shaklida mavjud bo'ladi. Mazkur shakllar madaniyat nuqtayi nazaridan ham avtonom bo'lib, uni tashkil qiluvchi vositalarni bir nuqtada birlashtirishga xizmat qiladi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabati haqida so'z borar ekan, turli millatlarning iqtisodiy, madaniy va ilmiy aloqalari doirasida tillar va madaniyatlarning bir-biriga mushtarakligi, lingvistik shaxsni o'rganish kabi jihatlar bu borada muhim ekanligi ta'kidlanadi. Mazkur jarayon xalqlar, tillar va madaniyatlarning bog'liqligini inobatga olgan holda millatlararao bag'rikenglik

o‘zaro hurmat, bir-biriga bo‘lgan qiziqish va shu kabilarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

O‘zga tilli madaniyatlar yordamida dunyoning milliy manzarasini kontseptuallashtirish muammosi ko‘plab tilshunolar, filologlar, faylasuflar va antropologlarning e‘tiborini tortadi. Adabiy tilda dunyoning lingvistik tasviri tushunchasini o‘rnatish bu sohada shakllangan polivariantlik holatini tushunish zarurati bilan izohlanadi. Shu bilan birga, dunyo tasviri tushunchasini ikki xil – ichki jamiyatni tavsiflash va tashqi kuzatuvchilar yordamida aniqlash mumkin. Ko‘pgina tilshunolarning asarlarida keltirilgan tadqiqotning dolzarbligi xalqlarning milliy xususiyatlarini ifodalovchi til birliklari ilmiy tavsifi yo‘qligi bilan bog‘liq. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatga ikki qarama-qarshi nuqtayi nazardan qarash mumkin. Bir tomondan, til madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ajralmas hodisa sifatida qaralsa, boshqa tomondan, tilni dunyoning istalgan obykti va nuqtasi tomonidan qo‘llaniladigan aloqa vositasi sifatida ko‘rish mumkin. Til va madaniyat alohida hodisa ekanligi ta‘kidlandi. Bu qarashlarning hech biri to‘g‘ri emas. Birinchisi, tilning madaniy jihatdan bog‘liqligi hamda zamonaviy dunyoning xalqaro va transmilliy jarayonlari nuqtayi nazaridan chalg‘ituvchi til, madaniyat, tarix va mentalitetning yopiq olami – milliy romantizm g‘oyasidan uzoq emasligini ta‘kidlaydi. Boshqalarning fikricha, til madaniy jihatdan neytraldir. Til kod sifatida qaraladi va til avtonomiyasining klassik-strukturalistik konsepsiyasini qayta yaratishdan uzoq emas. Til uzoq vaqt va turli darajalarda o‘rganiladi. Qadimgi Yunon faylasuflari uning to‘g‘ri qo‘llanilishi va maqsadi haqida to‘xtalgan bo‘lsalar, zamonaviy olimlar uning qanday ishlab chiqarilishi hamda idrok etilishini tahlil qildilar. Ko‘p asrlar davomida til u haqida gapirishning ma‘lum bir umumiy tushunchasi doirasida ko‘rib chiqildi. Til haqida fikr bildirilgan nazariyalarda to‘rt xil yondashuv borligini ko‘ramiz: ijtimoiy fakt, tabiiy xatti-harakatlar, ruhiy hodisa, mavhum obyekt sifatida qarash. Tilni ijtimoiy fakt sifatida birinchi marta F.de.Sossyur ta‘riflagan bo‘lib, u tillarning shunchaki tarixiy tavsifini bergan holda (uning davrida bo‘lgani kabi) bu faqat insongagina tegishli bo‘lmasligi kerak, deb

ta'kidlagan. Uning fikricha, til haqida muhim ma'lumotlarni uning oddiy foydalanuvchilari, ko'p hollarda o'z ona tili haqida nazariy bilimlari kam yoki umuman yo'q, lekin malakali so'zlovchilardan olish mumkin⁹. Bundan tashqari, F.de.Sossyur taklif qilganidek, tildan foydalanish o'tmishdagi til shakllariga nisbatan diaxronik tahlildan tashqari, tilni (ma'lum bir vaqtda qo'llanilgan til) sinxron jihatdan tahlili ta'minlanishi kerak bo'lgan zamonaviy tuzilma hisoblanadi¹⁰. Til yoki nutqdan foydalanishning ijtimoiy jihati F.de.Sossyur tomonidan "parole" (shartnoma) deb, til tuzilishi haqidagi asosiy bilim "langue" (til) nomi bilan atalgan¹¹. Tilga xos yana bir qarash, asosan, tilning xulq-atvori, qisman xulq-atvor psixologiyasi va falsafasidan kelib chiqadi. Ushbu nuqtayi nazarni ifodalovchi tilshunoslar lingvistik universallarga emas, balki turli odamlar tomonidan qo'llaniladigan har xil tillarga e'tibor qaratdilar, chunki ular til ma'lumotlarini inson xatti-harakati va o'zaro ta'sirini kuzatish orqali to'plash yaxshiroq deb taxmin qilishdi. Bundan tashqari, jummalarning ma'nosi kuzatilmaydi, shuning uchun uni introspektiv hukmlarga tayangan holda tahlil qilish kerak deb taxmin qilingan. Bu taxmindan so'ng ushbu yondashuvni ifodalovchi tilshunoslar tomonidan tilga ta'rif beriladi. Ularning ta'kidlashicha, til nutq jamoasida aytilishi mumkin bo'lgan bayonotlar yig'indisidir. Til N.Xomskiy tomonidan shakllantirilgan uchinchi yondashuvga ko'ra, psixik hodisadir. Olim tillar o'rtasidagi ma'lum o'xshashliklarni payqab, ularni atrof-muhit omillari bilan izohlab bo'lmaydi yoki ular tasodifiy bo'lishi ham mumkin emas, insonda alohida aqliy qobiliyat bo'lishi kerak, degan fikrni bildiradi. U generativ grammatikaga ega bo'lgan tilni, foydalanuvchilarga cheksiz miqdordagi iboralarni yaratishga imkon beruvchi cheklangan qoidalar to'plamini aniqladi. Ushbu yondashuv vakillari tilni tahlil qilishda uni alohida emas, balki universal grammatika yoki insonga so'zlash uchun imkon beradigan aqliy qobiliyat, degan nuqtayi nazarni ilgari surishadi. So'nggi guruh tilni mavhum obyekt deb ta'kidlaydigan olimlardan iborat, chunki u makon va vaqtni egallamaydi. Bu yondashuv N.Xomskiyning g'oyalariga ziddir,

⁹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – 426 с.

¹⁰ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – 426 с.

¹¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – 426 с.

biroq bunga qo‘shilgan tilshunos olimlar tilning eng yaxshi mavhum modellarini tahlil qilish butun ilmiy bilish sohasiga foyda keltirishi mumkinligini ta’kidlaydilar. Til nafaqat voqelikni aks ettiradi, balki uni talqin qiladi, inson yashaydigan maxsus voqelikni yaratadi. A.M.Xaydegger tilni “borliq uyi” deb atagan. Ushbu dissertatsiya ishida til xalq mentalitetiga kirib borish usuli – tashuvchisi va dunyoqarashining o‘ziga xos xususiyatlari sifatida ko‘rib chiqiladi. Zamonlar oralab o‘tayotgan olis asrlarning aks-sadolari zamonaviy maqollar, matallar, frazeologik birliklar, metaforalar, madaniyat timsollari va boshqalarda saqlanib qolgan. Ma’lumki, inson o‘z xalqining tili va madaniyatini o‘zlashtirgandagina shaxs bo‘lib qoladi. Milliy madaniyatning barcha nozik jihatlari o‘ziga xos va noyob tilda o‘z ifodasini topgan. Insonga dunyo haqidagi ma’lumotlarning katta qismi til kanali orqali keladi, shuning uchun ham inson predmet va narsalar olamida emas, balki o‘zi tomonidan intellektual, ma’naviy va ijtimoiy ehtiyojlar uchun yaratilgan tushunchalar olamida yashaydi. Unga so‘z orqali ko‘p ma’lumotlar keladi va insonning jamiyatdagi muvaffaqiyati uning tilni qanchalik yaxshi o‘zlashtirganiga, madaniy nutqni bilishiga emas, balki qobiliyati sabab nutq sirlarining qanchalik ayon bo‘lishiga bog‘liq. Faylasuflarning ta’kidlashicha, har qanday buyum yoki hodisaning atalgan nomi yaxshilab tushunilsa, haqiqiy dunyoni ko‘rsatish osonroq va qulayroq bo‘ladi. Xalq madaniyati va mentaliteti haqida eng qimmatli ma’lumot manbalari sifatida frazeologik birliklar, metaforalar, timsollar va boshqalarni keltirish mumkin, chunki ular o‘rganilayotgan madaniyatning afsonalari, asotirlari va an’analarini o‘zida saqlaydi. Mashhur rus tilshunosi B.A.Larinning yozishicha, frazeologik birliklar doimo odamlarning dunyoqarashini, ijtimoiy tuzumini, o‘z davri mafkurasini bilvosita aks ettiradi, metafora va turli xil belgilar haqida ham shunday deyish mumkin. Aftidan, til siri inson borlig‘ining eng buyuk sirlaridan biri, agar u o‘rganilmasa, o‘tmish haqidagi keng bilim yo‘qoladi. Shunga asosan, tilshunoslar til birliklaridan tashkil topgan va yuzaki lingvistik tuzilmalarni ularning chuqur mohiyati bilan bog‘lash imkonini beradigan madaniy fonni ko‘rishlari kerak. Har bir til o‘z dunyosini shakllantiradi va o‘ziga xos tushunchaga egaligi bilan

farqlanadi. Tilshunoslar har bir tilda dunyoning o'ziga xos tasviri bor va natijada adresat so'zlarni ushbu tasvirga muvofiq tartibga solish kerak, degan xulosaga keladi. Shu munosabat bilan tilda mustahkamlangan dunyoning o'ziga xos idroki mavjud. Til – dunyo haqidagi bilimlarning shakllanishi va mavjudligining muhim usuli. Odamlar faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirgan holda, bilish natijalarini so'zda mustahkamlaydi, bilimlarni shakllantiradi va avloddan avlodga o'tkazadi. Ushbu bilimlar yig'indisi “oraliq lingvistik dunyo”, “dunyoning lingvistik modeli”, “dunyoning lingvistik manzarasi” yoki “olamning lisoniy manzarasi” deb ataladi. Ular orasida “olamning lisoniy manzarasi” tushunchasining keng tarqalishi munosabati bilan ushbu atamadan foydalanish lozim topildi. Til tashuvchisi uchun ona tili ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan dunyoni konseptuallashtirish shaklidir. Madaniyatda yaratilgan qadriyatlar tizimi tilda aks etadi. Bundan tashqari, V.fon Gumboldtning fikricha, har bir til ma'lum bir dunyoqarashni aks ettiradi, shuning uchun insonning idroki va faoliyati uning qarashlariga bog'liq, insonning tevarak-atrofdagi olam obyektlariga munosabati to'liq til bilan belgilanadi¹². H.G.Gadamer ta'kidlaganidek, “biz yashayotgan an'ana”, birinchi navbatda, “til an'anasi” ni nazarda tutadi. Insonning aql-idroki va xurofoti uning qaysi tilda fikrlashiga qarab belgilanadi¹³. Demak, birinchidan, shaxsning prepredikativ darajadagi fikrlari o'ziga tegishli ona tilining ichki tuzilmalari bilan belgilanadi. Ikkinchidan, insoniy fikrlash – bu “til tajribasi”dir. Bu tilda yaratilgan madaniyat tarixi bilan belgilanadigan “mulohaza Yuritish tajribasi” hisoblanadi. Sapir-Uorf gipotezasiga ko'ra (mualliflar E.Sapir va B.Uorf) til va fikrlash tarzi bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlashadi.

So'zlovchining oldida timsollar bo'lmaydi, garchi ramzning o'zi ancha chuqur ildizlarga ega, til esa koinot, istaklar, tasavvurlar o'z ifodasini topadigan vosita bo'lsa-da, dunyoni qayta qarab chiqish va muqaddaslashtirish uchun bizga muqarrar ravishda so'z kerak bo'lishi munosabati bilan, madaniy qadriyatlar, ideallar, yo'riqnomalar, insonning olam haqidagi fikri va uning bu olamdagi roli

¹² Гумбольдт В. О различии строение человеческих языков и его влиянии на духовной развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 110.

¹³ Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С. 45.

tilda mujassamlanadi, shuningdek, til ma'lum bir madaniyatning asosiy qadriyatlarini aks ettiradi va shu bilan birga, vaqt ularni shakllantiradi. Shunday qilib, til tashuvchisi uchun ona tili ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan dunyoni konseptuallashtirish shaklidir. Insoniyat madaniyatining bu jihatini tushunish uchun ba'zi leksik birliklar, A.Vejbitskaya ta'biri bilan aytganda, "bebaho ishora" ga aylanadi. Kalit so'zlar – bu ma'lum bir madaniyat uchun juda muhim va ma'noli so'zlar bo'lib, biz to'plangan tajriba qandaydir tarzda tilda kodlangan, degan xulosaga kelishimizga olib keladi¹⁴. Jumladan, K.Girts madaniyat – bu timsollar yordamida ifodalangan meros tushunchalar tizimi sifatida ramzlarda ifodalangan mazmun tarixan ko'chirilgan modeli bo'lib, ular orqali odamlar birlari bilan muloqotda bo'ladilar va shu asosda ularning hayot haqidagi bilimlariyu o'rnatmalari tushuniladi, deb hisoblaydi¹⁵. Dunyo tasviri, lingvistik konsepsiya inson dunyoqarashini o'rganishga asoslanadi. Agar dunyo insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri bo'lsa, u holda dunyo tasviri inson va atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash natijasida paydo bo'ladi. Jumladan, boshqa tilshunoslik vakillari dunyoning lingvistik tasviri ko'rinishida aks ettirilgan shaxsning konseptual tizimi jismoniy va madaniy tajribasidan kelib chiqib, u bilan bevosita bog'liqligini to'g'ri ta'kidladilar. Tashqi olamning hodisa va predmetlari inson ongida ichki obraz shaklida namoyon bo'ladi. A.N.Leontevning so'zlariga ko'ra, odamlarga atrofdagi voqelikni ifodalovchi maxsus "beshinchi kvazidunyo" mavjud bu "semantik maydon" ma'nolar tizimi. Shu bilan birga, dunyo tasviri shakllar tizimidir¹⁶. M.Xaydeggerning yozishicha, biz "tasvir" so'zini eshitganimizda, avvalo, biror narsaning obrazliligi haqida o'ylaymiz. Uning fikricha, dunyoning mohiyatan tushunilgan tasviri dunyoni tasvirleydigan rasm emas, balki tasvir sifatida tushunilgan dunyodir. Haqiqiy dunyoni aks ettirish va ushbu aks ettirishning fiksatsiyasi sifatida dunyoning lingvistik tasviri o'rtasida qiyinchiliklar mavjud. Dunyo tasvirini fazoviy (yuqoridan pastga, chapdan o'ngga,

¹⁴ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. – Москва: Русские словари, 1996. – 416 с.

¹⁵ Гирц К. Интерпритация культура. – Москва, 2004. – С.6.

¹⁶ Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. – 302 с.

sharq-g'arbga, yaqin-uzoqqa), vaqtinchalik (kunduz-tun, yoz-qish), miqdoriy, axloqiy va boshqa belgilar yordamida tasvirlash mumkin. Uning shakllanishiga til, urf-odatlar, tabiat va manzara, tarbiya, ta'lim va boshqa ijtimoiy omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Dunyoning til manzarasi uning boshqa qismlari manzaralari bilan mos kelmaydi (kimyoviy, fizikaviy), u boshqalarning barchasidan oldin turadi va ularni shakllantiradi, chunki inson atrofini o'rab turgan dunyoni va o'zini tilning barcha darajalarida uning xususiyligini belgilaydigan umuminsoniy borliqning jamoaviy-tarixiy tajribasini tasvirlaydigan til tufayligina tushuna oladi. Tilning so'zlovchilar ongidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan olamning lisoniy manzarasi aniqlanadi, inson uning prizmasi orqali olamni idrok etadi¹⁷.

J.D.Apersyan dunyo tasvirining ilmiylikkacha bo'lgan xarakterini ta'kidlab, uni "sodda" deb atagan edi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni, ayrim hollarda buzib (atom, nuqta, nur, issiqlik va h.k. so'zlar), go'yoki to'ldiradi. So'z semantikasini o'rganayotib, dunyoning o'ziga xos sodda manzarasini belgilovchi qardosh modellar spetsifikasini aniqlash mumkin. Dunyoni bilish adashishlardan xoli emas. Dunyoning anglashilgan manzarasi "yangidan chizilib" doimo o'zgarishda olamning til manzarasi bu adashishlar izlarini uzoq vaqtgacha saqlab qoladi¹⁸.

V.B.Kasayevichning fikricha, olamning semantika vositalari bilan kodlangan manzarasi vaqti kelib qoloq, o'tmish yodgorligi, yangi semantikani barpo etishga xizmat qiladigan eski material bo'lib qolishi mumkin¹⁹. Boshqacha aytganda, tilning semantik va arxaik tizimlari hamda muayyan til jamoasi uchun haqiqat bo'lgan, ular sabab tug'iladigan matnlar va xulq atvorning qonuniyligida namoyon bo'ladigan dolzarb mental model o'rtasida tafovut mavjud.

Olamning lisoniy manzarasi insonga xos (tabiatga, hayvonlarga, dunyoviy hodisa sifatida o'ziga) nisbatan munosabatlar turini shakllantiradi. U borliqdagi kishining axloq me'yorlarini tushuntirib, ularning dunyoga munosabatlarini

¹⁷ Хайдеггер М. Время и бытие // Разговор на проселочной дороге. – М.: Высшая школа, 1991.- С.80.

¹⁸ Апресян Ю.Д. Вид и словарь // Язык в движении. К 70-летию Л. П. Крысина. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – С. 32.

¹⁹ Касаевич В.Б. К вопросу о современной картине мире // Вестник Челябинского государственного университета. – 2022. – № 1. – С. 48.

belgilaydi. Har bir tabiiy til dunyoni qabul qilish va tashkillashtirish (konseptuallashtirish)ning muayyan vositasini aks ettiradi. Ular ifoda qiladigan ma'nolar ko'rinishlarning har bir til tashuvchisi uchun majburiy bo'lgan, jamoaviy falsafaga o'xshagan qandaydir yagona tizimiga birlashadi.

Bu borada tilning roli faqat axborot yetkazishdagina emas, eng avvalo, yuborilayotgan narsaning ichki tashkil etilishidadir. Allaqanday "ma'nolar hududi", boshqacha aytganda, konkret til jamoasining milliy-madaniy tajribasidan tarkib topgan tilda muhrlanadigan dunyo haqidagi bilimlar maydoni paydo bo'ladi (Leontev terminologiyasida). U mazkur tilda gapiradigan til tashuvchilari jamoasini shakllantiradi. Dunyoning leksika, frazeologiya, grammatikada muhrlangan barcha bilimlar jamlangan til manzarasi mavjud²⁰.

Dunyoning til manzarasiga bo'lgan qiziqishni V.fon Gumboldt asarlarida ham topish mumkin, u turli tillar turli xalqlar uchun o'ziga xoslik va idrok etish organlari bo'lib xizmat qiladi deb, yozgan edi²¹. XX asr oxirida til manzarasiga bag'ishlangan ko'plab ishlar paydo bo'ldi. G.A.Brutyana, S.A.Vasileva, G.K.Kolshanskogo, M.Bleka, D.Xayma va boshqalarning ishlari bu jihatdan xarakterlanadi. Ushbu muammoga bo'lgan yuqori darajali qiziqish geshtaltlar nazariyasini freymlar nazariyasi bilan bog'lashga uringan turdosh tadqiqotlar bilan bog'liq. Tillar namoyon bo'lishining bir nechta aspektlariga nisbatan geshtaltlar nazariyasi mavjud. Til darajasining yuza qismida aynan bir geshtalt turli ma'nolarda amalga oshishi mumkin, faqat maxsus tadqiqotgina ularning yagonaligini aniqlab beradi²². Shu o'rinda geshtalt o'zi nima degan savol tug'iladi. Geshtalt bu kognitiv tuzilishning yuqori darajada shakllangan turi bo'lib, unda hissiylik hamda ratsionallik bir butunlikni tashkil etadi. Geshtalt kommunikativ vaziyatni to'liq idrok etish natijasi, til chegaralaridan chiqmagan, shunday bo'lsa-da, til vositalari orqali qayta tiklangan bilim hisoblanadi. U orqali barcha – hissiy, aqliy, nutqiy faoliyatga bog'liq bo'lgan konseptual axborotlar majoziy, senariyli,

²⁰ Леонтьев Д.А. Пространство возможного как пространство свободы // Психологическая газета. 01.12.2021. URL: <https://psy.su/feed/9577/> (дата обращения: 26.08.2022).

²¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 102.

²² Ван Чжицян, Дашинимаева П.П. Фрейм, гештальт и образ: равнозначность или смежность категоризации? // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2022. – Т. 20. – № 2. – С. 36.

chegarali hamda tuzilmali kombinatsiyalarda birlashadi. J.Lakoff urush va bahs bir xil iborada ifodalanishi, ya'ni bir xil fikrlashlari, aynan bir geshtalt bilan aloqa qilinishini ko'rsatib berdi. Geshtalt, o'z mohiyatiga ko'ra, insonning chuqur ruhiyatiga tegishli bo'lgan, yaxlit holda tabiiy tilning kategorial doiralarida shakllanadigan universal tasavvurdir. Tilning aniq ma'lumotlari asosida qayta ishlangan geshtalt o'ziga yaqin transsendent real substansial hajmlarni o'zlashtiradi²³. Demak, geshtaltlar orqali borliq idrok qilinadi. Kognitsiya jarayonida milliy-madaniy akseomalar inson ongiga, nutqiga o'rnasha boradi. Masalan, bola doimiy oziqlanadigan mahsulotlari, ularning tur xususiyatlari, nomlanishi, turkumlanishi haqidagi ma'lumotlarga ulg'aygach, ya'ni olamni to'laroq idrok qilgach bilib oladi. O'zi yeb ko'rmagan mahsuloti haqida esa bunday deya olmaymiz. Sababi, bunday mahsulotlar haqida nazariy ma'lumotlar kishi ongida shakllansa-da, uni tatib ko'rmagunicha to'liq kognitsiya amalga oshmaydi. O'sha mahsulotni tatib ko'rdi ham deylik, u bilan bog'liq xotiralar (u ulg'ayguniga qadar bunday mahsulotlardan tatib ko'rmagan bo'lsa, yoki u o'sgan hududda bunday mahsulotlar iste'mol qilinmasa) bo'lmasa ham yuqoridagi holat yuzaga keladi. Masalan, qo'y yog'idan osh deyilganda o'zbek, qisqichbaqa deganda, asosan, xitoy, latdu deganda hind, Istiridye deganda fransuz, kimchi deganda koreys oshxonasi va shuning bilan birgalikda ularga xos madaniy bilimlar ham ongda gavdalanadi.

Bundan tashqari, V.fon Gumboldtning "til dunyoqarashi" deb nomlangan g'oyasi zamonaviy neogumboltizmida taraqqiy topdi. Darhaqiqat, har bir xalq dunyoning ko'pmanzaraliligini o'zicha taqsimlaydi va nomlaydi. Olamning "tuzuvchi" kartinasining o'ziga xosligi individual, guruhlangan hamda milliy (etnik) verbal va noverbal tajribalar orqali aniqlanadi. Dunyo til manzarasining milliy o'ziga xosligiga neogumbaltlar tomonidan uzoq tarixiy taraqqiyot natijasi deb emas, balki tillarning berilgan asl sifati deb qaraladi. Ularning o'ylashicha, odamlar o'zlarini o'rab turgan dunyodan farqlanadigan o'z betakror dunyolarini

²³ Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 355.

yaratadilar. Soʻzlovchilar olamining manzarasi, haqiqatan ham, obyektiv xarakteristikalar, obyektlar, voqealar tafsilotidan sezilarli farq qiladi, zero, u “obyektiv dunyoning subyektiv obrazidir”. Biroq til dunyoning bu subyektiv manzarasini oʻz-oʻzidan yarata olmaydi²⁴. Har bir xalqning oʻziga xos til manzarasi mavjud, ushbu manzara shu tilda soʻzlashuvchi insonning ongida muhrlangan boʻladi. U, asosan, badiiy adabiyot namunalarida yaqqol aks etadi. Masalan, Gʻafur Gʻulomning “Shum bola” qissasi haqiqiy oʻzbek bolasining kundalik turmushini turli xil tavsiflar orqali ochib beradi. Asarda shunday jumlar bor: *Mahallamizning bir tomoni Tikonli mozor, bir tomoni Qoʻrgʻontagi, Uzun koʻchaning oʻng, chap tomonidagi pastqam, tor koʻchalarda oʻgʻil va qiz bolalar toʻplanib, har xil oʻyinlar oʻynaymiz. Kurash, “botmon-botmon”, “oq terakmi-koʻk terak”, “qushim boshi”, “mindi-mindi”, “oʻgʻri keldi”, “bekinmachoq” degan oʻyinlarimiz bor*²⁵. Birgina mana shu jumlar orqali V.fon Gumboldtning fikrlarini asoslash imkoni paydo boʻladi. Hattoki joylarning nomlanishida, bolalar oʻyinlarining nomlari keltirilishida ham oʻzbekona madaniyatning ifodasini koʻrish mumkin. Haqiqatdan ham olamning manzarasini inson subyektivlashtiradi. Misol uchun oʻzbek mentalitetidan xabarsiz kishi bu jummalarni oʻqiganida uning tafakkur olamida haqiqiy olam obrazi gavdalanmaydi, chunki u “Oq terakmi, koʻk terak?” oʻyinini oʻynab koʻrmagan va bu haqida toʻliq tasavvurga ega emas, biroq ushbu oʻyinlardan xabari bor, oʻynab koʻrgan inson ushbu jummalarni oʻqiganida uning ongida oʻyinning qoidalari, tuzilishi, oʻzi oʻynash jarayonida his etgan emotsiya va shu kabilar obrazli gavdalanadi.

Dunyo haqidagi bilimlar deb ataladigan olam manzarasi individual va jamoaviy tafakkur asosida yotadi. Til axborot jarayonining talablarini bajaradi. Dunyoning konseptual manzarasi insonlarda, masalan, turli davr vakillarida, har xil ijtimoiy, yosh guruhlari, ilmiy bilimlarning rang-barang sohalaridagi shaxslar va hokazolarda bir xil emas. Turli tillarda gapiruvchi kishilar muayyan sharoitlarda dunyoning yaqin konseptual tasviriga ega boʻlishi, bir tilda gapiruvchilarda esa

²⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 104.

²⁵ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B.11.

boshqacha bo'lishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, dunyoning konseptual manzarasida umuminsoniylik, milliylik va shaxsiylik tamoyillari o'zaro ta'sir doirasini hosil qiladi.

Manzarali dunyo – bu shunchaki predmetlar, jarayonlar, hodisalar, xususiyatlar va hokazolarning “fotografiyasi” emas. U o'zida nafaqat aks etgan obyektlarni, ularning akslangan holatini, bir-biriga bo'lgan munosabatini, ayni daqiqada, o'sha reallikda obyektlarning holatini ham, o'zini ham mujassam etadi. Buning ustiga, dunyoning insonda akslanishi faol emas, passiv bo'lgani bois predmetga nisbatan munosabat nafaqat mavjud obyektдан tug'iladi, balki faoliyat orqali uni o'zgartirish qobiliyatiga ham ega bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, milliy til tizimi olamning lisoniy manzarasini qurishda ishtirok etadi. Olamning lisoniy manzarasi yaxlit va umumiy odamlar ongidagi dunyoning mantiqiy aksiga muvofiq keladi. Lekin bu borada olamning lisoniy manzarasiga oid frazeologiyaga ham tegishli bo'lgan ayrim alohida elementlari saqlanib qoladi (har bir tilning o'z frazeologiyasi mavjud).

Frazeologiya dunyoning til manzarasi shakllanishida muhim rol o'ynaydi. U “millat hayotining ko'zgusi” sanaladi. Frazeologizmlar mohiyati so'zlovchining bilimlari, hayotiy tajribasi, o'z xalqining tarixiy-madaniy an'analari bilan chambarchas bog'liq. Dunyo manzarasi bilan fikran uyg'unlashgan, uning barcha tasviriy holati matnni bildiradigan, uni baholaydigan, unga munosabatini ifodalaydigan buyumlar belgilarini frazeologizmlarga tegishli ekanini ta'kidlashadi. O'zining semantikasiga ko'ra frazeologizmlar bevosita inson faoliyati va fe'l-atvoriga yo'naltiriladi.

Bir qator asosiy so'z va frazeologizmlarning ma'nosi dunyoni antropotsentrik tushunish (masalan, shishaning bo'g'zi, kursining oyog'i, qo'lni sovuq suvga urmaslik va h.z) orqali shakllangan. Bu kabi nominativ birliklar hayot va axloq, insonlarning odatlari va fe'l-atvorlari, ularning dunyoga va bir-birlariga bo'lgan munosabatlarida aks etadigan olamning milliy-madaniy manzarasini tashkil etadi. Ibora, maqol kabi frazeologik birliklar xalqning so'zlashish madaniyatida, turmush tarzidan darak beradi. Misol keltiramiz: *Bir kuni Oqsoqol dadamga gapirib qoldi:*

– *Mana, malim, o‘lmagan qul, sen je – men je kunlargayam yetdik. Endi sizga o‘n ikki vassali uy qurib beramiz. Odamlarni hasharga aytib qo‘ydim. Belda belbog‘i bori kelaveradi.*²⁶ Ushbu jumlada insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat, g‘amxo‘rlik, o‘zbekona lutf sezilib turadi. Matnda qo‘llanilgan iboralar orqali o‘zbekona madaniyatning tilda nihoyatda mahorat bilan ifodalanganligining guvohi bo‘lamiz. “Sen je – men je” kunlar deyilganda xalqning turmush sharoitlari avvalgiga qaraganda anchayin yaxshilanganligi ifodalangan bo‘lsa, insonlarning bir-biriga beg‘araz, hech qanday manfaatsiz ko‘mak berishi erkak kishining oriyatli, g‘ururli ekanligi “belida belbog‘i bor” iborasi orqali ifodalangan. Kichikkina matnda o‘zbekona aksiologiyani ochib beruvchi *oqsoqol, hashar, o‘lmagan qul* kabi leksemalarning qo‘llanilishi ham xalqimizga xos bo‘lgan olam manzarasining yaratilishiga asos bo‘ladi.

Olamning lisoniy manzarasi turli ranglardan tuziladi, bilishimizcha, nisbatan yorqinrog‘i, mifologema, obrazli-metaforik so‘z, konnotativ so‘z va boshqalardir. Dunyoqarash ko‘p hollarda olamning til manzarasi asiri bo‘ladi. Har bir konkret til o‘zida milliy, muayyan til tashuvchisining dunyoqarashini belgilaydigan va ularning dunyoviy tasvirini shakllantiradigan o‘ziga xos tizimni saqlaydi.

Tilning mazmun tarafida ba‘zan –(grammatikada) aniq bir etnosning dunyoviy manzarasi namoyon bo‘ladi. Tegishli tahlillar olimlarga milliy madaniyatlar bir-biridan nimasi bilan farqlanishini va ular bir-birini qanday to‘ldirishini tushunishga imkon beradi. Agar barcha so‘zlar mazmuni madaniy jihatdan o‘ziga xos bo‘lganda edi, madaniy tafovutlarni tadqiq etishning iloji bo‘lmas edi. Shundan kelib chiqib, milliy-madaniy aspektlar bilan shug‘ullanar ekan, olimlar til birliklarining universal xususiyatlarini ham hisobga olishadi. Dunyoning sodda manzarasi inson amaliy talablariga javob sifatida shakllanadigan, uning dunyoga moslashishida tug‘ma asos bo‘ladigan tilda aks etadi. Egotsentrizm faoliyatni pragmatik strukturalaydi, zero u insonning anglash sferasini shakllantirishi mumkin. Inson bepoyon kengliklarni, mehnat va aqliy qobiliyatlarni o‘lchaydi, barcha narsani o‘ziga singdirib, atrofni o‘rab turgan dunyoga yoyib, hissiyotlarini

²⁶ O‘tkir Hoshimov Ikki eshik orasi:Roman.– Toshkent: “Sharq”, 2012 – B.57.

shaxsiy idrok etish prizmasi orqali baholaydi. Olamning lisoniy manzarasi shunday antropotsentrizm modellarini saqlaydiki, inson nimanidir beqadr qiladi yoxud qadriyatlar ustuvorligini tanlaydi. Uning hayoti davomida boshqalardan ko'ra ko'proq uchraydigan ashyolar, hodisalar haqidagi obyektiv obrazli-ko'rgazmali referent tasavvurlar voqelikning qandaydir lisoniy manzarasi aksini hosil qiladigandek tuyuladi. Sodda lingvistik sur'at sezilarli pragmatizm bilan ajralib turadi. Bu turdagi bilim mutlaq haqiqat deb da'vo qilgan holda, an'anaviy fan obyektiv haqiqat deb hisoblagan narsadan chetga chiqishi mumkin. Ilm-fanda mezon bu modelning yaxlitligi va universalligi, tajribani tizimlashtirish uchun tushuntirish matritsasi bo'lib xizmat qilish qobiliyati emas, balki rasmiy-mantiqiy izchillikdir.

L.Vitgenshteyn "Tritata"da tilning tasvir nazariyasiga e'tibor qaratdi. U: "til haqiqatni, atrofdagi dunyoni aks ettiradi", – deb yozgan²⁷. Tasvirlar nazariyasi so'z va uning tashqi muhitda nimani anglatishi yoki gap, taklif va u nazarda tutgan voqea yoki vaziyat o'rtasidagi munosabatni tushuntirishdir. Olamning har bir lingvistik manzarasida tasodifiy, mantiqiy tushuntirib bo'lmaydigan standart lakunalar bo'lishi mumkin. Taqqoslash uchun asosni ko'rsatmasdan me'yor sifatida yaxlit tasvirlardan foydalanganda, qoida tariqasida, nutq subyekting ma'lum bir narsaga ma'qullovchi yoki rad etuvchi hissiy munosabati birinchi o'ringa chiqadi. Ikkilamchi sezgilar mexanizmi prizmasi orqali aks ettirilgan, metafora, taqqoslash, timsollarda mujassamlangan borliqning har qanday o'ziga xos milliy til manzarasi universalligi va o'ziga xosligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Shu munosabat bilan olamning rang-barang lingvistik manzaralarida umuminsoniy omil va milliy o'ziga xoslik o'rtasidagi farq muhim holatdir. Genetik mexanizm – bu tana sezgilarini baholash, shuning uchun ham umuminsoniy, ham milliy xususiyatga ega bo'lgan inson faoliyati bilan bog'liq, u doimo tipologik, umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan olamning lisoniy manzarasini yaratishga olib keladi. Bu xususiyatlar uning o'ziga xosligi va universalligini belgilaydi. Oddiy ongdagi voqelikning yaxlit shakli, birinchi navbatda, empirik

²⁷ Винтгенштейн Л. Логико-Философский трактат. – М., 2022. – С.160.

amaliyot va ramziy olamning takrorlanuvchi tasvirlarini o'z ichiga oladi. Madaniyatning har bir turi o'ziga xos ramziy tilni va "borliq manzarasini" yaratadi, bu esa ularga lingvistik elementlarning ma'nolarini beradi. O.Spengler madaniyatni fazoviy miqyosda tavsiflash uchun hatto "parasimvol" atamasini taklif qildi²⁸. Dunyoning sodda tasvirida standartlar va belgilarni tanlash aslida turtkidir. Ushbu undash butun konseptual tizimning xususiyatlariga bog'liq va dunyoning lingvistik tasviri bir qator holatlarida o'zini namoyon qilishi mumkin. Frazеologizmlar, V.N.Telianing fikricha, olamning lisoniy manzarasi me'yorlari, stereotiplari sifatida harakat qilishi yoki ularning ramziy xususiyatini ko'rsatishi va madaniy belgilar rolini o'ynashi mumkin. Idrokning obyektiv usuli ustunlik qiladigan tartibli ong dunyosining sodda surati talqin qiluvchi xususiyatga ega²⁹. Til jamoaviy stereotip-referensial tasavvurlarni o'rnatib, inson onginging talqin qilish faoliyatini obyektivlashtiradi va o'rganish uchun ochiq qiladi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni tushuntiruvchi eng qiziqarli tushunchalardan biri V.Gumboltga tegishli bo'lib, u madaniyatning milliy xarakteri tilda dunyoga alohida qarash orqali namoyon bo'ladi, deb hisoblaydi. Til va madaniyat mutlaqo mustaqil hodisa bo'lib, til va madaniyatning ontologik birligini ta'minlaydigan lingvistik belgilar ma'nolari bilan bog'lanadi³⁰.

XX asr oxirida til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammolari zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanganda lingvokulturologik tadqiqotlar jadal sur'atlarda o'sdi. So'nggi o'n yil ichida deyarli har bir Yevropa mamlakatida lingvokulturologik konferensiyalar bo'lib o'tdi va sohaga oid materiallar maqolalar to'plamlarida nashr etildi. So'nggi o'n yillikda tilshunoslik tilni inson bilan yaqin munosabatlarda o'rganish paradigmasi asosida ish ko'ra boshladi. Bu esa tilshunoslikdagi antropologik tamoyilni belgilab berdi. Antropologik tilshunoslik, eng avvalo, tildagi inson omilini o'rganishni anglatadi. Ikkita muammolar majmuasi diqqat markazida: insonning tilga qanday ta'sir

²⁸ Шпенглер О. Пруссачество и социализм. — М.: Праксис, 2002. — 240 с.

²⁹ Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. — 288 с.

³⁰ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — С. 100.

qilishini aniqlash; tilning insonga, uning tafakkuriga, madaniyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlash bu borada maydonga chiqadi. Shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini va uning dunyo bilan munosabatini ifodalovchi fundamental tushunchalar qatoriga dunyoning tasviri tushunchasi kiradi. Olam tasviri – bu insonning barcha ma'naviy faoliyatidan o'sib chiqadigan dunyoning yaxlit tasviridir. U insonda borliqni qayta ko'rib chiqishga qaratilgan subyektiv-amaliy faoliyat jarayonida paydo bo'ladi. U dunyoni his qiladi, tafakkur qiladi, tushunadi, taniydi, talqin qiladi, aks ettiradi, unda yashaydi.

Shundan kelib chiqib, dunyo qiyofasi turli xil munosabat va dunyoqarash harakatlarida – atrofdagi olamda sodir bo'layotgan voqealarning yaxlit tajribasi aktlarida paydo bo'ladi. Mezon sifatida qabul qilingan asoslarga qarab, olam manzaralari tipologiyasi yaratilishi mumkin. Jumladan, bilim predmetiga qarab kattalar va bolalar tamaddunlashgan jamiyat dunyosi va olamning arxaik tasviri mavjud. Obyektga qarab dunyoning global va mahalliy (xususiy-ilmiy) suratlari farqlanadi. Olamning mukammal manzaralariga misol sifatida borliqning umumiy-falsafiy, umumiy-ilmiy, diniy manzaralari kiradi. Olamning sotsiologik, informatsion, jismoniy, badiiy tasvirlari esa mahalliy manzara sifatida namoyon bo'ladi.

Olamning hozirgi holatidagi ilmiy manzarasi idrok paradigmasi o'zgarib, tushuncha va nazariyalarning qayta ko'rib chiqilishi bilan doimo o'zgarib turadigan idealdir. Majoziy ma'noda, bu rassomning tugallangan tasviri emas, balki “harakatlanuvchi mozaika” bo'lib, uning bir-biriga bog'liq bo'lmagan elementlarini turli xil kombinatsiyalarda qayta yig'ish mumkin. Har bir madaniyatda tez-tez qo'llaniladigan, frazeologik birliklar va maqollar tarkibiga kiruvchi kalit so'zlar mavjud. Binobarin, har bir o'ziga xos milliy til o'z so'zlovchilarining ongida iz qoldiradigan va dunyo haqidagi o'ziga xos manzarani shakllantiradigan tizimdir.

Demak, xalq ma'naviyatining asoslarini, uning tevarak-atrofdagi moddiy olamni idrok etishini aks ettiruvchi til milliy xususiyatlarning namoyon bo'lishining xarakterli ko'rsatkichidir. Madaniyat va til o'zaro bog'liq bo'lib,

milliy o'ziga xoslikni aks ettiradi. Til – madaniyat sohalaridan biri bo'lib, u muayyan jamiyat nima bilan shug'ullanishi va nimani o'ylashini bilish imkonini beradi hamda jamiyatning tafakkur tarzini ko'rsatadi. Inson dunyoni o'zi tegishli bo'lgan jamiyatda umumiy bo'lgan til me'yorlariga muvofiq tushunadi. Milliy madaniyatlardagi farqlar bevosita lisoniy farqlarga bog'liq.

1.2-§. Madaniyat semiosferaning bir qismi sifatida

So'nggi yillarda tilshunoslik o'zining keng tadqiq doirasiga ega bo'lib kelmoqda. Ularning tadqiqot obyektlari o'ziga xos belgilarga ega bo'lgan tuzilmalar, birliklarni tashkil etadi. Lingvistikada turli belgilar tizimini o'rganadigan alohida yo'nalish semiotika deb ataladi. Semiotika o'zaro kommunikatsiya jarayonlarini, ijtimoiy hayotning barcha sohalariga tegishli axborotlarning ramziy timsollarini aks ettiradi.

Til, san'at, aksiologik birliklar, turli xil marosimlar, mifologiya, urf-odatlar o'z kodlariga ega bo'lgan umumiy ramziy tizim hisoblanadi. Ular yordamida madaniyatni aks ettiruvchi ma'nolar o'ziga xos tarzda shifrlanadi. Ular madaniy kodlar deb ataladi. Ularni o'rganish uchun ma'lum tilga tegishli bo'lgan madaniy tizimni, shajarani aniqlash lozim bo'ladi. Aytish joizki, madaniy kodlash jarayoni o'ta murakkab sanaladi.

Semiotikaning asosiy birliklaridan biri semiosferadir. Shu o'rinda madaniyat semiosferaning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi deyilar ekan, avvalo, mazkur tushunchaning mazmunini ochiqroq ifodalash ehtiyoji tug'iladi.

Semiosfera – bu semiotik makon bo'lib, mazmun jihatdan madaniyatga tenglashtiriladi. U til va madaniyat orasidagi aloqaning zaruriy shartlaridan biridir. So'zlovchi va tinglovchi hamda ular o'rtasidagi muloqot semiosferasiz mavjud bo'lmaydi. Aytish mumkinki, har ikkalasi ham ma'lum darajada madaniy semiotik tajribaga ega bo'lishlari kerak bo'ladi. Demak, til semiotik voqelikning xiralashgan chegaralari hamda bo'shliqlarining jamlanmasi sanaladi. Xiralashgan chegara deyilganda biri uchun belgi ifodalagan xabar, boshqasi uchun xabar ham belgi ham

bo‘la olmaydi, masalan, xabar berilayotgan tilni bilmaslik natijasida ushbu holat yuzaga kelishi mumkin.

1980-yillarning oxirida taniqli olimlar adabiy, ijtimoiy va madaniy tadqiqotlarda keng qamrovli burilishlar sodir bo‘layotganini e‘lon qilishdi³¹. 1991-yilda F.Djeymison zamon paradigmasi makon paradigmasiga almashganini e‘lon qilib, davomli makon burilishini modernizmdan postmodernizmga o‘tadigan burilish bilan bog‘ladi³².

Semiosferaning keng tadqiqi hamda ta‘rifi Y.M.Lotman tomonidan berilgan bo‘lib, uning tadqiqotlarida mazkur tushuncha madaniyatni o‘zida aks ettiruvchi lingvistik atama sifatida qaralgan. Y.M.Lotmanning semiosfera nazariyasi “Веселенная разума” kitobining ikkinchi qismida taqdim etilgan bo‘lib, ikki paradigma o‘rtasidagi chegaralar konsepsiyasini o‘z ichiga oladi³³. Nisbatan oldingi, 1984-yildagi³⁴. “О семиосфера” essesi, boshqa tillarga tarjima qilinganiga qaramay³⁵, ingliz tilida faqat 2005-yilda nashr etildi. M.Fleysher uning asosiy g‘oyalarini batafsil bayon etgan³⁶.

Adabiyotning dastlabki makon interpretatsiyasini Y.M.Lotmanning 1965-yilgi “О понимании географического пространства в русских средневековых текстах”³⁷ maqolasida va keyin uning “Структура божественного текста” (1970-y.³⁸) asarida uchratish mumkin.

Y.M.Lotmanning semiosfera va adabiy makonlar haqidagi ishi dastlabki qat‘iy struktural fazadan semiotikaning nisbatan o‘svuchan va qisman

³¹ Döring, J. and Thielmann, T. Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften. – Bielefeld: Transcript, 2008. – P. 34.

³² Jameson, F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – London: Verso, 1991. – P. 154.

³³ Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P.150-390.

³⁴ Waldstein, M. The Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics. – Saarbrücken: VDM Müller, 2008. – P. 146.

³⁵ Cáceres Sánchez, M. Iuri M. Lotman y la escuela semiótica de Tartu-Moscú: Bibliografía en español, francés, inglés, italiano, portugués y alemán. – Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica. – 1995. – No 4. –P. 45-76.

³⁶ Fleischer, M. Die sowjetische Semiotik: Theoretische Grundlagen der Moskauer und Tartuer Schule. – Tübingen: Stauffenburg, 1989. – P.146-156.

³⁷ Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 382-408.

³⁸ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 384.

poststruktural fazasiga izchil hududiy burilishni ifodalaydi³⁹. Ushbu burilish makoniy burilishda ustunlikka erishgan g'arb madaniy tadqiqotlaridan mustaqil ravishda, ularga tayanmasdan sodir bo'ldi. Avvaliga, olim madaniy tadqiqotlarning yangi paradigmasi doirasida unga kamroq e'tibor qaratdi. Semiotikaning Tartus maktabi asoschisi mashhurligi, ko'p hollarda, uning strukturalistik paradigmalari doirasidagi dastlabki tadqiqotlari bilan chegaralanardi, natijada u G'arbda, 1960-yil⁴⁰ oxirlarida mashhur bo'ladi. A.Shenle va Dj.Shayn Lotmaning xalqaro obro'yi uning strukturalistik semiotikani yoygani bilan bog'liqligi, natijada uning keyingi ishlari o'zlariga munosib bo'lgan auditoriyani topmaganligi haqida yozishadi⁴¹. Shu munosabat bilan olimlar makoniy burilish paradigmasida ish olib borar ekanlar, madaniyatning poststrukturalistik modeliga Y.M.Lotman semiosferasi sifatida e'tibor qarata boshladilar⁴².

Y.M.Lotman "semiosfera" atamasini analogiya bo'yicha va V.I.Vernadskiyning biosfera konsepsiyasini kengaytirish doirasida olib kirdi⁴³. Agar biosfera tirik materiyaning qo'shilishi va organik yaxlitligini o'zida mujassam etsa, shuningdek, hayot davomiyligi sharti bo'lsa, semiosfera tillarning mavjudligi va faoliyati uchun zarur bo'lgan semiotik makonni ifodalaydi. Bu "oldindan mavjud bo'lgan va tillar bilan muntazam o'zaro aloqada bo'lgan" makondir⁴⁴.

"Semiosfera" Y.M.Lotman qalamiga mansub, tarkibida "semiotik hudud", sarhadlarni tushunish" haqidagi boblar hamda semiosfera, o'rta asrlarga oid rus matnlaridagi geografik hudud, Sankt-Peterburg simvolikasiga o'xshash ramzlar bo'lgan "Универсума разума" kitobining ikkinchi qismidir.

³⁹ Ebert, C. Kultursemiotik am Scheideweg: Leistungen und Grenzen des dualistischen Kulturmodells von Lotman / Uspenskiy // Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. –2002. – No 6(2). – P. 34-47.

⁴⁰ Kristeva J On Yury Lotman // PLMA: Publications of the Modern Language Association. – 1994. – No 109(3). – P.375–376.

⁴¹ Schönle A., Shine, J. Introduction. In: Schönle A (ed.) Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions. – Madison: University of Wisconsin Press, 2006. –P. 13–14.

⁴² Hess-Lüttich, E.W.B. Spatial turn: on the concept of space in cultural geography and literary theory. Meta – carto – semiotics // Journal for Theoretical Cartography. – 2012. – No 5. – P. 19; Nöth, W. Yuri Lotman on metaphors and culture as self-referential semiospheres // Semiotica. –2006. – No 161. – P. 249–250.; Ruhe, C. La Cité des poètes: Interkulturalität und urbaner Raum. – Würzburg: Königshausen, 2004. – P. 10-33.

⁴³ Вернадский В.И. Биосфера. I-II. – Л.: Научное химико-техническое издательство. Научно-технический отдел В.С.Н.Х., 1926. – С. 628.

⁴⁴ Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 178.

Mavzuning kengligi uning muqarrar ko‘p ma‘noligidan guvohlik beradi. Semiosfera xuddi Sankt-Peterburg kabi real jug‘rofiy tipologiyali konkret hudud bo‘lishi mumkin, biroq tipologiyasi afsonaning bosh qahramonlari, *qahramon, raqib, yordamchi, ota, o‘g‘il, qiz* va hokazo “sujet hududi” personajlaridan tarkib topgan majoziy hudud bo‘lishi ham mumkin.

“Semiosfera”, “semiotik makon” va “madaniyat” iboralari o‘zaro munosabatlarda keskin chegaraga ega emas. Bir tomondan olib qaraganda, madaniyatlar, semiotik makon va semiosferalar xuddi markazlar, periferiyalar, ichki va tashqi chegaralar singari bir xil tipologik tavsiflarga ega. Boshqa tarafdin esa “semiosfera madaniyat rivojining natijasi va shartidir”. Natijada, paydo bo‘lgan ikki ma‘noliliklar analitik tafovutning yo‘qligi bilan bog‘liq emasligi, ular semiosferaning samorefleksivlik nazariyasida o‘z izohini topishi aniq bo‘ladi.

Y.M.Lotmanning semiotik makon sifatidagi madaniyat modeli kulturologiyadagi hududiy burilishning boshqa ko‘plab vakillari modellaridan farq qiladi. Keyingilari asosan qit‘alar, manzaralar, shaharlar, adabiyotdagi, kartinalardagi, filmlardagi yoki xaritada qishloq yoki shahar hududlari singari real joy va makonni o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lgan bir vaqtda, Y.M.Lotmanning semiosferasi nisbatan abstrakt va ko‘pincha jug‘rofiy jihatdan aniqlanmagan mental makonlarni o‘zida aks ettiradi. Shu tariqa, o‘quvchida Lotmanning semiosferasi “majoziy makon”⁴⁵ degan tasavvur uyg‘onadi, shunga qaramay, muallif quyidagilarni ta‘kidlar ekan, o‘z semiosfera konsepsiyasini majoziy izohlashni rad etadi:

“Semiosfera makoni mavhum xarakterga ega. Biroq, bu makon tushunchasi aslo ushbu o‘rinda majoziy ma‘noda qo‘llanganligini bildirmaydi. Biz belgilarga ega, yopiq makonga mansub bo‘lgan o‘ziga xos sferani nazarda tutaymiz. Faqat ana shunday makondagina aloqa jarayonlari va yangi axborotlarni yaratish mumkin bo‘ladi”⁴⁶.

⁴⁵ Nöth, W. Yuri Lotman on metaphors and culture as self-referential semiospheres // *Semiotica*. –2006. – No 161. – P. 151.

⁴⁶ Лотман Ю.М. О семиосфере // *Труды по знаковым системам*. – 1984. – № 17. – С. 18.

Ehtimol, Y.M.Lotman modellar va majozlar o'rtasidan aniq chegara o'tkazib, semiosferaning semiotik hududi – “oddiy majoz” emas, balki model (Tartus-Moskva semiotika maktabining kalit iborasi) ekanligi haqidagi tezisni asoslashni rejalashtirgan bo'lsa kerak. Y.M.Lotman buning teskarisini ta'kidlaganiga qaramay, uning semiosferaga bergan ta'rifida ko'plab hududiy majozlar mavjud. Semiosfera – bu biz gapirganda yoki muloqot qilganda “g'arq bo'ladigan” makondir⁴⁷. Ko'pincha, jug'rofiy nomlanmagan chegaralar bilan o'ralgan makon nazarda tutiladi, zero, ushbu sarhad do'stlar va dushmanlar, boylar va kambag'allar, shuningdek, ertakdagi uylar, o'rmonlar o'rtasidan o'tgan xayoliy chegara bo'lishi mumkin⁴⁸. Semiosfera ichkarisidagi joy jug'rofiy makondagi madaniy qadriyatlarning majoziy aks tasviri natijasi bo'ladi. Joy va yo'nalishlari axloqiy qadriyatlarga to'la rus o'rta asr adabiyoti buning tipik namunasidir. O'ng va Sharq odillikni, duoni va tabarruklikni bildirsa, chap va G'arb gunoh, axloqsizlik va azob orqali eslanadi⁴⁹. Shu munosabat bilan “axloqiy qadriyat va mahalliylik tushunchalari bir butun bo'lib qo'shib ketadi, ya'ni joy axloqiy ahamiyat, axloq esa mahalliy ahamiyat kasb etadi, jug'rofiya o'ziga xos etikaga aylanadi”⁵⁰.

Semiosfera xayolot saltanati, ertakmonand koinot, milliy madaniyat, adabiyot tarixidagi muayyan bir davr va yo'nalish bo'lishi mumkin. Y.M.Lotman Dantening “Ilohiy komediya” ertagini, Gogol nasri va M.Bulgakovning “Usta va Margarita” asarlarini misol tariqasida keltiradi. Y.M.Lotman semiosferada bayon etgan markaz va markazdan ayro joylar (periferiya), o'ng va chap yoxud yuqorigi va pastki singari hududiy bo'laklanishlar makonni anglash uchun zarur sanalgan joylar-lokuslardir. Unda mazmunan qarama-qarshilik shaklidagi ijtimoiy, madaniy yoki diniy hayotdagi fundamental dunyoviy qadriyatlar teng darajada o'z aksini topadi. “Baland-past”, “chap-o'ng”, “yaqin-yiroq”, “ochiq-yopiq”,

⁴⁷ Lotman, Y.M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 182.

⁴⁸ Лотман Ю.М. Миф – имя – культура // Труды по знаковым системам. – 1973. – № 6. – С. 289.

⁴⁹ Shukman, A. *Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu. M. Lotman*. – Amsterdam: North Holland Publications, 1977. – P. 88.

⁵⁰ Lotman, Y.M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 179.

“chegaralangan-chegaralanmagan” va “to‘xtab-to‘xtab-beto‘xtov” tushunchalari makondan mutlaq holi madaniyat modelini yaratish uchun material bo‘ladi va “qadrli-qadrsiz”, “yaxshi-yomon”, “o‘zimizniki-begona”, “amalga oshadigan-amalga oshmaydigan”, “o‘limga mahkum-abadiy” va hokazo deb atala boshlandi⁵¹. Y.M.Lotman madaniyat to‘g‘risida gapirib, mana shunday iboralarni ishlatsa, o‘zining misollari hatto Yevropa adabiyotining konkret davrlaridan olingan bo‘lsa-da, u hamisha yaxlit madaniyatni nazarda tutadi. Aniq madaniy jug‘rofiy manzara o‘rniga u, ko‘pincha, ijtimoiy-madaniy hayotning majoziy makon bilan sharhlanadigan umumiy modelini tasavvur etadi. O‘zbek badiiy adabiyotida ham shunday o‘rinlar mavjud: *Bizning mahallamiz kichkinagina bo‘lsa ham gavjum. Karim qori degan gazlamafurush, Yoqub qovoq degan mumfurush, Abdullaxo‘ja degan bo‘yoqfurush boylarni hisobga olmaganda, qolganlari bosmaxona va qandolatxona (konditerskiy) ishchilari edi. Mahallamizda ikkita machit, bitta choyxona, ikkita baqqollik bor. Samovarchi — Qodir aka degan yalangto‘sh kishi. Machitning bittasi Tikonli mozorda, ikkinchisi — Yettimachit — Qo‘rg‘ontagida. Har ikki machitning ham yonida maktab bor. Mahalla imomlari o‘z navbatida o‘qituvchi. Tikonli mozor machitida Shamsi domla muallim, Qo‘rg‘ontagida Hasanboy domla o‘qitadi.*⁵² Yozuvchi G‘afur G‘ulomning mashhur qahramoni Qoravoy tilidan keltirilgan parchada umumiy makondan alohida ajralib chiqqan madaniyatning tasviri keltirilgan. Aniq madaniy jug‘rofiy manzarani berish barobarida ijtimoiy-madaniy hayotning umumiy modelini ham ifodalab bergan.

Y.M.Lotmanning fikriga ko‘ra madaniyatdagi hududiy o‘zini tasvirlash universal belgidir: “O‘z madaniy hududiga cho‘mgan insoniyat hamisha atrofida tashkiliy-hududiy sferani barpo etadi, bu sfera tarkibida g‘oyani ham, semiotik modelni ham, odamlarning ijodiy faoliyatini ham jamlaydi”⁵³. Y.M.Lotman ko‘rsatib o‘tadiki, madaniy tizimlar namoyishidagi hududiy modellarning universalligi insondagi anglash hududiy mental modelining universalligidan

⁵¹ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 218.

⁵² G‘afur G‘ulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 10.

⁵³ Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 203.

dalolatdir: “Insoniy vizual idrokning o‘ziga xosligi shundaki, ko‘rinadigan makoniy obyektlar, aksariyat hollarda, so‘z belgilarining denotati, ya’ni, ifodalovchi predmeti bo‘lib xizmat qiladi.

Qandaydir o‘ta umumlashgan, har qanday konkret belgilardan holi bo‘lgan biror tushunchani tasavvur etib, uning belgilarini o‘zimiz uchun aniqlab olishga urinib ko‘ramiz. Ko‘pchilik odamlar uchun bu chizgilar hududiy xarakter kasb etishiga ishonch hosil etish qiyin bo‘lmaydi: “cheksizlik” – bu qandaydir o‘ta ulkan narsaning shunchaki ma’nodoshi. Umumiylik tushunchasining o‘zi mavhum-hududiy xarakterga ega”⁵⁴.

Xususan, narrativ (qissaxonlik) adabiyotida adabiy hudud sujetlardan iborat. “Hududiy munosabatlar tizimi, xayoliy mavzu (topos) strukturasi yuzaga kelib, ular matndagi boshqa, bevosita munosabatlar tili sifatida maydonga chiqadi” va o‘zlari paydo etgan voqeadagi bosh qahramonlar hamda ularning agentlari joyining o‘zgarishiga olib keladigan harakat sifatida taqdim etiladi: “Matndagi voqea shaxslarning semantik maydon chegaralari orqali aralashuvidir”⁵⁵. Shunday qilib, semiosfera semiotik makon, universumning ikonik modelidir: “Shu tariqa matnning hududiy strukturasi universumning hududiy strukturasi aylanadi, matn ichidagi elementlarning ichki sintagmatikasi esa hududiy modellashtirish tili bo‘lib qoladi”⁵⁶.

Madaniyatning hududiy konsepsiyasini harfma-harf izohlash kerakligi haqidagi Y.M.Lotman tezisi haqiqatday tuyuladi, qachonki, olimning shaxsiy intellektual tarjimayi holi va sho‘rolar saltanati bir chetidagi, U Tartu universitetidagi karyerasini hisobga olsak. Madaniyatning markazini aniq jug‘rofiy ma’noda belgilash mumkinligi haqidagi qarash ham Yevropa, Moskva, Sankt-Peterburg va Londondagi tarixiy-madaniy markazlarni qarab chiqilganda asoslanganday ko‘rinadi, biroq markaz modeli jug‘rofiy real makon sifatida qachondir semiosferada XVIII va XIX asrlardagi Germaniya yoki ko‘p sonli

⁵⁴ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 219.

⁵⁵ Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 200.

⁵⁶ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 215.

jugʻrofiy madaniy markazlari boʻlgan Italiyaga nisbatan qoʻllanilishi dargumon. Gyote va Shiller, shubhasiz, nemis madaniy hayoti markazlarida, XIX asrda Veymarda va Yenda yashaganlari yoʻq va bunday markaz jugʻrofiy jihatdan qayerda joylashganini aniq belgilash mushkul. Zamonaviy globallashuv davrida Y.M.Lotmanning madaniy markazlar nomajoziyligi toʻgʻrisidagi nazariyasi butunlay haqiqatdan uzoq boʻlib qoldi. Bugungi semiosferalar endi yopiq tizimlarga, hatto majoziy markazlarga ham eʼtibor qaratmaydi, shuningdek, semiosferalar chegaralari harakatchan, Z.Bauman iborasi bilan aytganda, “suyuq”⁵⁷ boʻlib qoldi.

Y.M.Lotman oʻz ishida yangi mediaga ham eʼtibor qaratdi, shu bois u yaratgan madaniyatning semiotik nazariyasi kibermakon va veb-madaniyat tadqiqoti uchun asosni shakllantirdi, zero, u XXI asrning yangi mediasini tushunish uchun foydali tadbirlarni taklif etadi. Shubhasiz, kibermakon oʻzining aloqadorlik, harakatchanlik va har yerda hozirlik xarakteristikasi bilan, semiosfera sanaladi⁵⁸. Biroq Y.M.Lotman oʻz tadqiqotidagi adabiy va madaniy matnlarda semiosferaga mansub barcha xususiyatlarga egami, unda markaz, chekka joylar va chegara mavjudmi, bu jiddiy simmetrik buzilishlar hududimi – ana shularni tushunish muhimdir. I.Ibrus oʻzining global tarmoqqa oid semiotik tadqiqotida taʼkidlashicha, “tarmoq semiosferasi”, “hukmronlik assimetriyasi” hamda “markaz va periferiya dinamikasi” bilan belgilanadigan makondir⁵⁹. Ushbu semiotik makonning markazida olim “birgalikda veb-kontentning shaklini belgilaydigan” qudratli “infratuzilma vositasi”ni koʻradi. Mazkur pozitsiya toʻla ehtimolga yaqin, ammo agar nufuzli provayderlar bu tarmoqning markazini barpo etsalar, uning chekka hududlardagi agentlarini bilish, shuningdek, nisbatan mavqeyi pastroq boshqa provayderlarni va ularning xizmatidan foydalanadigan mijozlarni bilish muhimdir. Agar nufuzli provayderlarni markaz sifatida qaraydigan boʻlsak, unda chekka hududlardagi provayderlarni kibersemiosferaning “qaynoq nuqtalari” deb

⁵⁷ Bauman, Z. *Liquid Modernity*. – Cambridge: Polity Press, 2000. – P. 87.

⁵⁸ Santaella, L. *A ecologia pluralista da comunicação: conectividade, mobilidade, ubiqüidade*. – São Paulo: Paulus, 2010. – P. 152.

⁵⁹ Ibrus, I. *Evolutionary Dynamics of New Media Forms: The Case of the Open Mobile Web*. PhD Thesis, London School of Economics and Political Science, 2010. –P. 90.

qabul qilish mumkin. Ular istiqbolda “semiosferaning yangi hukmron yadrosi sifatida paydo bo‘lishi mumkin, natijada, biz jamiyatdagi hokimiyat assimetriyasida muntazam o‘zgarishlar ro‘y beruvchi tizimga ega bo‘lamiz, bu esa Y.M.Lotmanning “madaniyat periferiyasi markaz bilan aralashadi, markaz esa chekka hududlarga siqiladi” degan bashoratiga to‘la mos keladi⁶⁰.

Agar provayderlar o‘rtasidagi chegara ontogonistik iqtisodiy manfaatlarni himoya qiluvchi qonunlar va shartnomalar bilan shartlab qo‘yilgan bo‘lsa, Internet tarmog‘i foydalanuvchilar orasidagi chegara bir maromga solinmagan bo‘ladi. Foydalanuvchilarni bilim, axborot va ko‘ngilxushliklar markazining soxta hukmronligiga bo‘ysundirish oson emas, zero, ularning o‘zlari bilim va ijodning ishlab chiqaruvchilaridirlar, shu ma’noda internet jamoaviy bilimning o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi hududi, jamoaviy ong ishlab chiqaruvchi nomarkazlashgan va avtonom agentdir⁶¹. Y.M. Lotman fikriga asoslanib, shunday xulosaga kelimizki, veb-makon boshqa semiotik hududlar bilan “ko‘p sonli chegaralar kesishuvi” xarakteristikasini baham ko‘radi, bu –ko‘plab ko‘psonli chegaralar va periferiyalar tarkibida ko‘plab markazlar mavjud bo‘ladi⁶². Lekin kibermadaniyat semiosferasi, xuddi o‘rashga intilayotgan hudud singari, o‘tmishga aylandi⁶³. Bu yangi semiotik ssenariy Y.M.Lotmanning markazli, periferiyali va chegarali semiotik makon borasidagi konversiyasi tipografiyasidan farqlanadi.

Biroq Y.M.Lotman semiosferaga taalluqli deb bilgan semiotik dinamika kibermakondagi semiozisga ham xos bo‘lgan dinamikadir. Boshqa har qanday semiosfera⁶⁴ bilan o‘xshashligi bois kibermakon o‘z-o‘zini tashkil qilish, o‘z-o‘zini yozish va o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatiga ega bo‘lgan semiotik sferadir. Ular o‘z-o‘zini muntazam transformatsiya qilish jarayonida boshqa semiosferalar bilan to‘xtovsiz almashinib turadi, bular esa belgilar va madaniyatning qonuniy oshishiga olib keladi.

⁶⁰ Lotman, Y.M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 141.

⁶¹ Santaella, L. *Linguagens líquidas na era da mobilidade*. – São Paulo: Paulus, 2007. – P. 182.

⁶² Lotman, Y.M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 143.

⁶³ Santaella, L. *Linguagens líquidas na era da mobilidade*. – São Paulo: Paulus, 2007. – P. 184.

⁶⁴ Lotman, Y.M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 148.

1990-yilda Y.M.Lotman semiosferaning xususiyatini ta'riflab aytgan so'zlarni bugun kibermadaniyat nazariyasi, kibermakonda sodir bo'layotgan hodisalarning dohiyona sharhi deyish mumkin. "Semiosfera energiyasi xuddi quyosh kabi alanga oladi, faollik o'choqlari turli joylarda, chuqurlikda va yuzada, o'zining ulkan quvvati bilan nisbatan tinch hududlarni nurlantirib, qaynaydi. Biroq quyosh energiyasidan farqli o'laroq, semiosfera energiyasi axborot, fikr energiyasidir"⁶⁵.

Shu tariqa, Y.M.Lotman taklif etgan nazariyaga ko'ra, semiosfera – madaniy universumning "markaz-cheikka hudud" munosabatlari tarqalgan semiotik makonning alohida majmuaviy ierarxiyasidir. Madaniyat sotsiumdagi "matnlar spektri"ni nazarda tutadi. Semiosfera mifologiyani, ilmiy taqdimotni, badiiy obrazlar va kundalik hayotni o'z ichiga oladi. U to'plangan madaniy merosni avloddan avlodga yetkazish va uni zamonaviy haqiqatlarni hisobga olgan holda dolzarblashtirish imkonini beradi. Madaniyat semiotikasi madaniy merosiylik mexanizmlarini belgilash, tillarning shartlilik-ramziylik xususiyatini tushunish va shu asosda madaniyatlararo aloqani rivojlantirishga imkon yaratadi.

Fikrlarni xulosalagan holda aytish mumkinki, semiosfera Y.M.Lotman tomonidan fanga kiritilgan tildagi aloqalarning mavjudligini ta'minlab beruvchi makon hisoblanadi. Mazmuniy bo'shliq tilda ma'lum to'plam shaklida namoyon bo'ladi. Demak, semiotik an'anaga asoslangan semiosfera XIX asrda paydo bo'lgan, har qanday semiotik tizimning asosi hisoblangan belgini muhim element deb biladigan jarayondir. Belgilar esa inson ongida madaniy xoslangan tarzda paydo bo'ladi. Inson miyasi atrofda sodir bo'layotgan voqea-hodisa hamda jarayonlarni to'g'ridan-to'g'ri qabul qiladi, songra analiz-sintez qilib, uni idrok etadi. Mazkur jarayondan hosil bo'lgan xulosa bilim hisoblanadi. Fan tilida kognitsiya deb ataladigan jarayon ayni olamni idrok qilish jarayonidan olingan bilimlar majmuidir. Har bir bilim madaniylikka asoslanadi. Til belgilar tizimidan iborat ekan, ushbu belgilar semiosfera shaklida aktuallashadi. Bundan kelib chiqib semiosfera madaniyatni o'z tarkibiga qamrab oladi deyish mumkin.

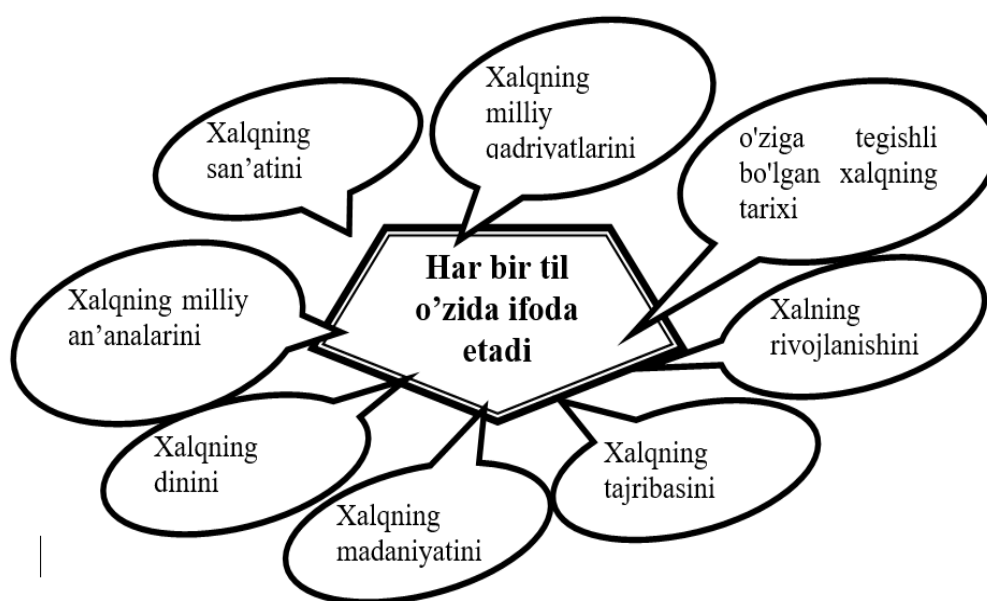
⁶⁵ Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 145.

1.3-§. “Til” va “madaniyat” tushunchalarining mutanosibligi

Ma’lumki, til nutqning eng muhim elementi sifatida insoniyat jamiyati tomonidan to’plangan tajriba va bilimlarni keyingi kelajak avlodga yetkazish sifatida eng katta ijtimoiy vazifani bajaradigan hodisa sanaladi. Til madaniyat shakli sifatida fikrlash natijalari va madaniy qadriyatlarni zamon va makonda abadiylashtiradi, ular doimo bir-birini taqozo qiladi, o’zaro mavjudlik va rivojlanishga yordam beradi. Fikrlash faqat insonga xosdir. U odamlarning mehnat va nutq faoliyati bilan birgalikda mavjud. Fikrlash nutq orqali namoyon bo’ladi va uning natijasi sifatida tilda kodlanadi.

Til millat ruhining ko’zgidir. U san’at, adabiyot, tarix, urf-odatlar, dunyoqarash, intilishlar, millatning vatanparvarlik tuyg’ularini o’zida aks ettiradi. Har bir so’z hamda uning har qanday shakli fikrlash va his qilish natijasidir. Til yordamida Vatan va xalqning o’ziga xos xususiyatlari ifodalanadi. Ona tilini hurmat qilish va uning bebaho imkoniyatlaridan munosib foydalanish, aniq va samarali so’zlash hamda yozish qobiliyati, nutq savodxonligiga erishish jamiyatda birinchi o’rinda turadi.

Til bir vaqtning o’zida ma’lum xalqqa tegishli bo’lgan ko’plab unsurlarni o’zida aks ettiradi. Bu orqali shu xalqning madaniy turmush tarzi, insonlarning xarakter-xususiyatlari hamda shu millatga tegishli qadriyatlarni ham ochib beradi.

Madaniyat tushunchasi ham o‘z navbatida ko‘plab jamiyatshunoslar, lingvistlar, psixologlar tomonidan tez-tez tilga olinadigan hodisalardan biri bo‘lib, til orqali yuzaga chiqadi, til esa jamiyat madaniyatini idrok etish vazifasi bilan xarakterlanadi. Antropologiya sohasida madaniyat, lingvistikada til ramzlar tizimini tashkil etadi. Ular orqali olamni bilish, tashkil etish, aqliy tuzilish xususiyatlari o‘zlashtiriladi. Antropologik jihatdan madaniyat to‘rt xil jihatdan talqin qilinadi:

1-jadval

Tushunchalar	Aloqalar	Qadriyatlar	Qoidalar
<p>Madaniyat, asosan, til orqali namoyon bo‘ladi.</p> <p>Ba‘zan madaniyat yordamida kishilar nutqini soddalashtirish mumkin bo‘ladi. O‘zbekona madaniyatda birgina so‘z bir qancha tushunchalarni ifodalashi mumki, masalan, <i>aka</i> so‘zi bir vaqtning o‘zida tug‘ishgan akaga, otaning ukasiga, otaga, qo‘shniga, hamkasbga, xullas, o‘zidan Yoshi katta erkak kishiga nisbatan qo‘llaniladi. Boshqa tillarda bunday umumiylikka ega bo‘lgan tushuncha mavjud</p>	<p>Madaniyatlar xalqlararo farqlanadi, biroq zamon va makon nuqtayi nazaridan ayrim inkor qilinmaydigan tushunchalar-da kesishadi. Masalan, Yerning Quyosh atrofida aylanishi kabi.</p>	<p>Barcha mavjud madaniyatlar o‘ziga xos qadriyatlar tuzilmasidan iborat. Ularsiz madaniyatni tasavvur qilib bo‘lmaydi. O‘zbek xalqi milliy taomlari, to‘y-hashamlari, o‘zaro hurmat va mehr-oqibatlilik tendensiyalari bilan o‘ziga xos madaniyatga</p>	<p>Har bir jamiyatning o‘ziga xos qonun-qoidalar bo‘ladi. Ular kishilar xatti-harakatlarini ma‘lum bir madaniyat qadriyatlariga mos tarzda tartibga soladi. Masalan, bizning Qonunchiligimizda o‘lim jazosi ta‘qiqlangan. Bu esa qonunlarning insonparvarlik g‘oyalari asosida tuzilganligidan dalolat beradi.</p>

bo‘lmasligi ham mumkin.		ega.	
-------------------------	--	------	--

Demak, til madaniyatni o‘zida aks ettirar ekan, ular ham lingvistik ham sotsiologik kategoriya sifatida mushtarak tarzda tadqiq qilib kelinmoqda. Quyida ularga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Til inson madaniy hayotining tashqi qismi bo‘lmish o‘zaro munosabatlar muammolarini tavsiflaydi, shu bois XIX asrdan boshlab (I.Grimm, R.Raek, V.fon Gumboldt, A.A.Potebnya) va hozirga qadar til va madaniyatning o‘zaro munosabati lingvistikadagi asosiy markazlardan biri hisoblanadi⁶⁶.

Til va madaniyatning o‘zaro mutanosibligini o‘rganishga bo‘lgan ilk urinishlar V.fon Gumboldt ishlarida (1985-y.) amalga oshirilgan edi. Olimning konsepsiyasida til va madaniyatga doir asosiy tamoyillar quyidagicha izohlanadi:

- 1) moddiy va ma’naviy madaniyat tilda aks etadi;
- 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda, dunyoga o‘zgacha qarash vositasida namoyon bo‘ladi, dunyo manzarasining ichki spetsifikasi har bir tilga xosdir;
- 3) til “xalqning ruhi”ni, uning madaniyatini ifodalashdir;
- 4) til inson va uni o‘rab turuvchi dunyo o‘rtasidagi vositachi halqadir⁶⁷.

V.fon Gumboldt konsepsiyasi A.A.Potebnyaning “Мысль и язык”⁶⁸, shuningdek, Sh.Balli, Z.Vandrizi, Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilar asarlarida o‘zining go‘zal talqinini topgan.

XIX asrning eng yaxshi bilimdonlari (V.fon Gumboldt, A.A.Potebnya) tilni ma’naviy kuch sifatida talqin qilishgan. Til – insonni o‘rab turgan shunday bir borliqki, usiz va uning ishtirokisiz biz yashay olmaymiz. V.fon Gumboldt yozganidek: “Til – tashqi dunyo va inson ichki olami o‘rtasida yotuvchi boshqa bir dunyodir”. Bundan kelib chiqadiki, inson umrguzaronlik qiladigan muhit o‘laroq,

⁶⁶ Попкова Е.А. «Культура-язык» vs «язык-культура»: к проблеме теоретического рассмотрения понятий // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 5-1. – С. 149.

⁶⁷ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 73-74.

⁶⁸ Потебня А.А. Слово и миф. М.: Правда, 1989 – С. 320.

til obyektiv borliq sifatida undan tashqarida yashay olmaydi, til uning o'zida, tafakkurida, xotirasida yashaydi, u fikrning har bir harakati, har bir olijanob rol bilan barobar o'z ko'rinishini o'zgartiradi⁶⁹.

E.Sapir va B.Uorf maktabi hamda neogumboltchilar maktabi taklif etgan boshqa yondashuv doirasida mazkur muammoni tadqiq etishning lingvistik nisbiyligi gipotezasi mavjud. Gipoteza asosida odamlar dunyoni boshqacha, o'z ona tillari prizmasi orqali ko'radilar degan ishonch yotadi. Uning tarafdorlari uchun real dunyo tilda qanchalik aks etgan bo'lsa, shunchalik mavjud, biroq har qaysi til reallikni faqat o'ziga xos usulda aks ettirsa, unda tillar "olamning lisoniy manzarasi" bilan farqlanadilar⁷⁰.

E.Sapir va B.Uorf bu ma'lumotlarni ranglarning obyektiv, tabiiy ravishda aniqlangan haqiqat segmentlari emasligini ko'rsatadigan tarzda izohladilar. Boshqacha qilib aytganda, biz ko'rgan ranglar madaniyatimiz bizni ko'rishga tayyorlaydigan narsalar bilan oldindan belgilanadi. Sapir-Uorf gipotezasini qo'llab-quvvatlash uchun foydalanilgan bu misol 1960-yillarda obyektiv sinovdan o'tgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, olimlar haddan tashqari uzoqqa ketishgan, chunki barcha oddiy odamlar, rang terminologiyasidagi farqlarga qaramay, bir tildan ikkinchisiga o'tishda rangni bir xil hissiy idrok etishadi. Ko'zlarimiz fiziologiyasi deyarli bir xil. Butun dunyodagi odamlar ranglarning nozik gradatsiyalarini ko'rishlari va ko'rinadigan yorug'lik spektrini bo'lishning boshqa usullarini tushunishlari mumkin. Biroq jamiyatning iqtisodiyoti va texnologiyasi murakkablashgani sayin, rang atamalari soni ham ortadi. Boshqacha qilib aytganda, ko'rinadigan yorug'lik spektri ko'proq toifalarga bo'linadi. Atrof-muhit o'zgarganda, madaniyat va til, odatda, uni tasvirlash uchun yangi atamalarni yaratish orqali reaksiyaga kirishadi. Sepir-Uorf gipotezasida quyidagi asosiy qoidalar ajratiladi: 1) til unda so'zlashuvchi kishilarning fikrlash tarzini belgilaydi; 2) real dunyoni bilish yo'li odamlarning qaysi tilda fikr yuritishiga bog'liq. Inson o'zi gapiradigan tilga mos ravishda olam haqidagi individual tasavvurini

⁶⁹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 102.

⁷⁰ Лысак М.С. Гипотеза Сепира – Уорфа: история, суть и влияние на науку // Молодой ученый. – 2020. – № 40 (330). – С. 242.

shakllantiradi, atrof olamdagi ba'zi hodisalar va ularning turlarini ajratib ko'rsatadi, ular aksiomatik bo'lgani uchun emas, aksincha, olam insonga kaleydoskop sifatida ko'rinadi. Uning ongida tartibga solinishi kerak bo'lgan taassurotlar oqimi, ya'ni til tizimi uning ongida saqlanadi. Inson dunyoni qismlarga ajratadi, uni tushunchalarda tartibga soladi va qadriyatlarni o'ziga xos tarzda taqsimlaydi, chunki u, asosan, o'zi gapiradigan jamiyatda qabul qilingan ma'lum bir tartibning ishtirokchisidir. Ushbu tartib til jamoalarida amal qiladi va tilning modellar tizimiga mustahkamlangan.

Mazkur gipoteza L.Veysgerberning keyingi asarlaridagi qayta ishlashlarda ham qo'llab-quvvatlandi, uning konsepsiyasiga ko'ra til obyektiv voqelik va ong o'rtasidagi "oraliq dunyo" bo'lishdan to'xtaydi. Uning fikricha, til ma'naviy hayotning barcha sohalarida yaratuvchi kuch sifatida harakat qiladi⁷¹. Qator mualliflarning tadqiqotlarida lingvistik nisbiylik nazariyasi zamonaviy dolzarb ohang oldi. Eng avvalo, gap D.Olfrd, J.Kerrols, D.Xayms va boshqa mualliflarning Sepir-Uorf nazariyasi konsepsiyasini sezilarli to'ldiradigan ishlari haqida boryapti. Xususan, tillarning funksional nisbiyligiga doir yana bir uslubni kiritdiki, unga ko'ra tillar orasidagi farq ularning kommunikativ faoliyatlaridadir⁷². Sepir-Uorf gipotezasini D.Dodd, G.V.Kolshanskiy, R.M.Uayt, R.M.Frumkina va E.Xollenshteynlar salbiy baholaganlar.

Og'zaki illyuziyalar ijtimoiy stereotiplarni yaratishda katta rol o'ynaydi, masalan, milliy xurofotlarni shakllantiradigan "nemislar", "chukchilar", "kavkazliklar" milliy stereotiplari. Odamlar ongiga dunyoni to'g'ri rangga bo'yaydigan og'zaki shtamplar kiritilmoqda: yorqin kelajak, xalqlarning buzilmas do'stligi, buyuk yutuqlar va boshqalar. Ijtimoiy va madaniy munosabatlarni nazariy jihatdan aniqlashning ko'plab usullari mavjud. Biz ko'rib chiqayotgan kontekstda biz faqat butun ijtimoiy hayotga madaniyat prizmasi orqali qarash mumkinligini ta'kidlaymiz. Ijtimoiy hayotning tahlili, odatda, faoliyat, muassasa va tuzilmalarning munosabat, vaqt va fazoviy jihatlari bilan bog'liq bo'lsa,

⁷¹ Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Наука, 1993. С. 78.

⁷² Головкин Ж.С. Культура и язык: аспекты взаимодействия // Научные ведомости. – 2008. – № 5 (52). – С. 174.

madaniy hayot tahlili an'anaviy ravishda turli voqeliklarning ma'nolari va tasvirlarini ishlab chiqarish va takrorlash bilan bog'liq. Bu ikki jihatni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Barcha ijtimoiy hayot ma'noga ega hamda ma'nolarning barcha almashinuvi va muhokamalari o'zgaruvchan ijtimoiy tuzilmalar, hokimiyat munosabatlariga kiritilgan⁷³.

Agar tilni mazmuni shakllantiruvchi vosita sifatida qaraydigan bo'lsak, unda yuqorida taqdim etilgan ijtimoiy-lingvistik yondashuvdan sezilarli farq qiladigan intellektual an'analar yuzaga chiqadi. Konkret tillar va muayyan madaniyatlar o'rtasidagi qalin aloqa, nemis milliy romantizmi davrini ham hisobga olgan holda, XVIII asr oxirida Yevropadagi milliy qurilish jarayonining fundamental mavzusi edilar. Xorijiy tillarning tadqiqotchilari XIX asrdan boshlab ushbu fikrning ulkan ta'siri ostida bo'ldilar va endigina milliy paradigmaga shubha bilan qarab, til, adabiyot va madaniyatni o'rganishni konseptualizatsiyalashning muqobil usullarini izlay boshlashmoqda⁷⁴.

Ayni zamonda til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni qarab chiqishning tipik va oddiy uslubi – ushbu munosabatlar murakkab ekanligini, bu ko'p ma'noli masala yechimi bilan bog'liq mashaqqatlarni chuqurlashtirishini tasdiqlashdir. Ushbu masalaga doir fikrlarni shakllantiruvchi olimlarni bir-biriga zid bo'lgan ikki qarashdan birini yoqlovchilar sifatida tavsiflash mumkin. Bu borada A.Fliyer quyidagi fikrlarni keltirganligining guvohi bo'lamiz. Til va madaniyat bo'linmasdir hamda ular o'zaro bog'liq holda o'rganilishi kerak. Til va madaniyat alohida qarab chiqilishi lozim⁷⁵.

Birinchi pozitsiya 1980-yillardan boshlab tilshunoslikdagi madaniy burilish bilan bog'liq va lingvistik antropologiya, tarjimashunoslik va madaniyatlararo aloqalarni o'rganish kabi tadqiqot fanlarida turli shakllarda qo'llab-quvvatlanadi. Bu, albatta, turli mamlakatlarda keng tarqalgan, ammo Yevropada milliy davlatlarning yirik ittifoqqa siyosiy integratsiyalashuvining zamonaviy jarayonida

⁷³ Севрюгина Н.И. Культура и социальное взаимодействие // Интерактивная наука. – 2021. – № 4. – С. 22.

⁷⁴ Алексеев Д.И. История лингвистических учений. Лекции по спецкурсу. – Самара: Изд-во Самарского университета, 1998. – С. 61.

⁷⁵ Флиер А.Я. Культурология как система познания // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2019. – №2 (46). – С. 49.

– oxirgi o‘rinda emas. Ikkinchi pozitsiya ko‘proq ingliz tilini xalqaro til sifatida o‘rganish bilan bog‘liq. Bunday holda, tillar va ayniqsa, ingliz tili, asosan, dunyoning istalgan nuqtasida istalgan mavzu sohasida foydalanishi mumkin bo‘lgan moslashuvchan aloqa vositalari sifatida qaralishi kerakligi ta’kidlanadi⁷⁶.

Shunday bo‘lsa-da, bu yondashuvlarning birortasi haqiqatga mos kelmaydi. Birinchi yondashuvga ko‘ra til madaniyat bilan bog‘liq va u til, xalq, madaniyat, tarix, zehniyat va yerning yopiq koinoti haqidagi konsepsiyaga yaqinroq. Bu yondashuv tilga bo‘lgan ijtimoiy va transmilliy qarashlarga butunlay ziddir. Ikkinchi yondashuvga ko‘ra til madaniy jihatdan neytraldir. Til kod sifatida qaraladi va u til avtonomligining klassik strukturalistik konsepsiyasini rekonstruksiya qilishga yaqinroq. Biroq, ta’kidlash joizki, birorta til ham madaniy tomondan xoli emas. Barcha tabiiy tillar (ularning tashuvchilari) doimiy ravishda madaniyat (fikrlar)ni hosil qiladi va qayta ishlab chiqadi.

Ko‘plab odamlar uchun til nafaqat madaniy vosita, balki madaniyatning bir qismi ham hisoblanadi. Immigrantlar aksariyat hollarda o‘zlarining oldingi odatlarini saqlab qolib, garchi qatnashchilarning barchasi o‘zlari kelgan yurt tilida erkin so‘zlashsa-da, o‘z milliy diasporalarida, o‘z milliy tillarida so‘zlashadilar. Bu - immigrantlar o‘zida nafaqat odat va an‘analarni, balki tilni ham jo qilgan xususiy merosni asrash uchun jon kuydirishlari bois sodir bo‘ladi.

Bu hol ko‘plab yahudiy jamoalarida ham, ayniqsa, keksalar o‘rtasida kuzatiladi, “ular odatda idish tilida gapirishadi, chunki, u yahudiy madaniyatining bir qismi sifatida qaraladi”⁷⁷.

Tillardagi tafovutlar, ko‘pincha, boshqa madaniyatning belgisi sifatida qaraladi va qo‘shni xalqlar yoki bir xalqning turli guruhleri o‘rtasida tez-tez kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, bu hol Kanadada, Kvebekdagi fransuz tilli aholining inglizcha gapiradigan boshqa ko‘plab aholi bilan munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Bu kabi ixtiloflar ko‘plab qabilalararo urushlar

⁷⁶ Савушкина Л.В. Межкультурная коммуникация как предмет исследования в современной системе образования // ИТС. – 2012. – №4. – С. 88.

⁷⁷ Хашимова Г.А. Особенности социокультурного развития народов Европы // Научный журнал. – 2021. – № 5(60). – С. 80.

bo‘lib turadigan hududlarda keng tarqalgan. Mazkur muammoning AQSHda ham o‘rni bor, zero, ingliz tilining standart amerikancha gapiruvchilari, yuqori darajadagi ma‘lumotli oq tanlilar kam sonli bo‘lishgani uchun ingliz tili tashuvchilarining o‘sib boruvchi miqdori – qora tanlilarni doim kuzatib turishadi. “Ebonik”dan maktablarda foydalanishning to‘g‘ri-noto‘g‘riligi borasidagi bahslar odatiy holga aylangan, bir vaqtning o‘zida uning tashuvchilari dialekt “qora madaniyat”ning fundamental qismi ekanligini ta’kidlashda davom etishadi⁷⁸.

I.M.Nekipelova va E.G.Zarifullinalarning hisoblashlaricha, til va voqelik strukturaviy jihatdan o‘xshashdir va til qurilishi borliq strukturasi tenglashtirilishi yoki uning buzilgan aksi sifatida qaralishi mumkin⁷⁹. E.F.Tarasov ta’kidlashicha, til madaniyatga belgi “vujudi”(mazmun) – til va insonning aloqaviy qobiliyati namoyon bo‘ladigan madaniyat predmeti sifatida kiradi, belgining ahamiyati ham faqat inson faoliyati davomida paydo bo‘ladigan madaniy bilimdir. O‘xshash tarzda madaniyat ham til zamiriga kiradi, zero, u matnda aks etadi⁸⁰.

Shu bilan birga, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri, turli semiotik tizimlar ekanligini hisobga olib, juda diqqat bilan o‘rganilishi kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, ular semiotik tizimlar bo‘lganligi uchun juda ko‘p umumiy xususiyatlarga ega:

- 1) madaniyat ham til kabi insonning dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shakllaridir;
- 2) madaniyat va til bir-biri bilan muloqotda mavjud;
- 3) madaniyat va tilning subyekti hamisha shaxs (inson) yoki jamiyatdir;
- 4) me’yor til va madaniy yo‘nalish uchun umumiydir;
- 5) tarixiylik madaniyat va tilning ajralmas xususiyatlaridan biridir;
- 6) “dinamik-statik” tilga ham, madaniyatga ham xosdir.

Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini quyidagi hodisalar orqali aniqlash mumki:

⁷⁸ Соловьева А.Н. Культура «Своя» и «Чужая»: проблемы объективации в научном и политическом дискурсах // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. – Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2018. – №3. – С. 71.

⁷⁹ Некипелова И.М., Зарифуллина Э.Г. Языковая система как естественная многоуровневая классификация высокой степени надёжности // Russian Journal of Education and Psychology. – 2020. – №6 (26). – С. 25.

⁸⁰ Келли Дж. Соотношения языка и культуры: психология личных конструктов. – СПб.: Речь, 2000. – С. 62.

- 1) muloqot jarayonlarida;
- 2) ontogenezda (insonning til qobiliyatlarini shakllantirish);
- 3) filogenezda (generik, jamoat shaxsining shakllanishi).

Bu hodisalar quyidagilar bilan farqlanadi:

1) tilni ommaviy adresatga hodisa sifatida belgilash, madaniyatda esa elitizm hukmronlik qiladi;

2) madaniyat ishora tizimi (til kabi) bo'lishiga qaramay, u o'zini o'zi anglay olmaydi;

3) til va madaniyat turli semiotik tizimlardir. Yuqoridagilarni hisobga olsak, madaniyat izomorf emas, til uchun gomomorf degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Boshqacha qilib aytganda, madaniyat to'liq mos kelmaydi, faqat tuzilish jihatidan tilga o'xshaydi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadigan manzara nihoyatda murakkab va ko'p qirrali. Ko'plab faylasuflar, jumladan, S.A.Atanovskiy, G.A.Brutiana, E.I.Kukushkina va E.S.Markarianlar uni o'rganish bilan shug'ullandilar. Ular til va madaniyat munosabatlarida bir yo'nalishdagi harakat bor, degan xulosaga keldilar. Til voqelikni aks ettirgani, madaniyat esa inson voqeligining ajralmas qismi ekanligi sababli til madaniyatning oddiy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Voqelik o'zgarganda madaniy va milliy qoliplar, til o'zgaradi. Madaniyatlarning alohida bo'laklari (sohalari)ning til faoliyatiga ta'siri haqidagi savolga javob berishga urinishlardan biri Praga maktabi va zamonaviy ijtimoiy lingvistikaning funksional uslubida tuzilgan⁸¹.

Shunday qilib, agar madaniyatning tilga ta'siri juda aniq bo'lsa, unda tilning madaniyatga teskari ta'siri masalasi hali ham bahsli. Til va madaniyat hodisalarida bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'plab jihatlar mavjud. Ikkala hodisa ham odamlarga xosdir va shuning uchun keng qamrovli antropologik, ijtimoiy va lingvokulturologik tadqiqotlar mavzusiga aylandi. Til, albatta, madaniyat bilan belgilanadi, ammo bugungi kunda profil tadqiqotlari davom etmoqda. Buning teskarisi ham ma'lum darajada to'g'ri: madaniyat til bilan (ikkalasini ham yaratgan

⁸¹ Ань Цзюньи. Язык в системе межкультурной коммуникации // Молодой ученый. – 2017. – № 21 (155). – С. 76.

replikatorlar – memlar tomonidan) belgilanadi. Antropolog J.Rayan Amerika hindularining turli qabilalariga eksperiment uchun ranglar namunalarini taqdim etib, bu ranglarni nomlashni so‘rab tadqiqot o‘tkazdi. Olim shunday xulosaga keldiki, inson “yashil”, “sariq” kabi ko‘radigan spektr butunlay o‘zboshimchalik bilan bo‘linib, har bir madaniyat spektrni o‘ziga xos tarzda ajratadi⁸². Uning gipotezasiga ko‘ra, ranglar orasidagi farqlar inson o‘rganadigan tilning oqibati bo‘lib, tabiiy dunyodagi farqlarga mos kelmaydi. Shunga o‘xshash farazni qorma’nosini anglatuvchi eskimoslar so‘zlarining juda mashhur memlari tasdiqlaydi, bu so‘zlarning soni ellikdan ikki yuzgacha o‘zgaradi. Ushbu turdagi nihoyatda ekstremal madaniy relativizm bugungi kunda mutloq rad etildi. Eskimoslar qorma’nosini ifodalash uchun o‘n ikki xilga yaqin so‘zdan foydalanishadi, bu ingliz tilida so‘zlashuvchilar uchun unchalik ham ko‘p emas, chunki ular sovuq iqlimda yashaydilar. Ranglarning nisbiyligi haqidagi gipoteza endi batafsilroq va tizimli tadqiqotlar bilan butunlay rad etildi, bu turli madaniyatlarning spektrni bo‘lish usullari o‘rtasidagi hayratlanarli o‘xshashlikni ko‘rsatadi. Albatta, madaniyat tilni, hech bo‘lmaganda, uning ba’zi jihatlarini aniqlaydigan usullar mavjud. Xususan, qadimgi rimliklarda radio, televizor yoki kompyuter so‘zlari bo‘lmagan, chunki bu narsalar ularga xizmat qilmagan, shuning uchun ular madaniy kontekstda ham yo‘q edi. Xuddi shunday Rim imperiyasi davrida Yevropada yashagan madaniyatsiz qabilalar tribunalar, pretorlar yoki Rim hukmronligining boshqa atributlarini anglatuvchi so‘zlarga ega bo‘lmay, Rim huquqi ular madaniyatining bir qismi emas edi⁸³.

Ba’zida madaniyat ona tilida samarali o‘ylash mumkin bo‘lgan narsalarni chegaralab qo‘yadi. Xususan, ayrim tillarda ranglarning qora, oq va qizil ekanligini ifodalovchi uchta belgi mavjud, bu tilda so‘zlovchiga “binafsharang” degan tushunchani ifodalash qiyin kechadi. Ular bilan qiyoslaganda ayrim tillarning imkoni nisbatan kengroq. Xususan, idish tili lingvistik lider ekanligi umum

⁸² Ryan, J.B. Listening to Native Americans // Listening: Journal of Religion and Culture. – Vol. 31. – No 1. – Winter 1996. – P. 27.

⁸³ Ромах Н.И. Культурогенность Древнего Рима // Аналитика культурологии. – 2020. – №7. – С. 42.

tomonidan e'tirof etilgan, chunki, unda "sodda" ma'nosini beruvchi eng ko'p so'zlar mavjud.

Yana bir yondashuvda til madaniyat fakti ekanligi nazarda tutiladi, zero:

1) bu ajdodlardan meros qolgan madaniyatning tarkibiy qismi;

2) til – bu madaniyatni egallashga ko'maklashuvchi asosiy qurol;

3) agar inson madaniyatning mohiyatini – fan, din, adabiyotni tushunishga chog'lansa, til bu borada madaniy hodisalar ichidagi eng muhimi uni kodlar, ishlab chiqilgan modellar sifatida qarab chiqish zarur. Bundan chiqdiki, madaniyat haqida fikr yuritish tushunchasi faqat tabiiy til tufayligina sodir bo'ladi⁸⁴.

Tilda so'zlashuvchi har bir kishi bir vaqtning o'zida madaniyat va til tashuvchisi sanaladi, shu bois lingvistik belgilar madaniyat belgilarini ifodalash funksiyasini bajarish qobiliyatiga ham ega, shuning uchun madaniyatning asosiy o'rnatmalarini namoyon etish vositasi bo'lib qoladi.

Shu munosabat bilan til o'z tashuvchisining madaniy-milliy zehniyatini aks ettirish qobiliyatiga ega. Madaniyat til bilan makon tushunchasi orqali mutanosiblashadi. Til – bu madaniyatning tarkibiy qismi, uning quroli esa inson ma'naviyatining haqqoniyligi, madaniyatning chehrasi, u milliy zehniyatning o'ziga xos chizgilarini ifodalaydi. Til – bu inson oldida tafakkur olamini ochgan mexanizmdir⁸⁵.

Shunday qilib, til – milliy madaniyatning o'ziga xos noyob fenomenidir. Til va madaniyat o'zaro bog'langan va shartlangan. Ularning bir-biriga ta'siri ikki yoqlama xarakterli, shu sabab ular ajralmas va bir-birisiz mavjud bo'lolmaydi. Til va madaniyatning mutanosibliги olimlar tomonidan turlicha baholanadi, ammo ko'pchilik til xalqning rang-barangligini, dunyoni qabul qilish va uni tushunish spetsifikasini aks ettiradi, shuningdek, madaniyatning asosini tashkil etadi degan fikrda yakkildirlar.

⁸⁴ Беляев А.Н. О взаимоотношении языка и культуры // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №10-2 (64). – С. 61.

⁸⁵ Куссе Х., Чернявская В.Е. Культура: объяснительные возможности понятия в дискурсивной лингвистике. Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. 2019. № 16(3). С. 452.

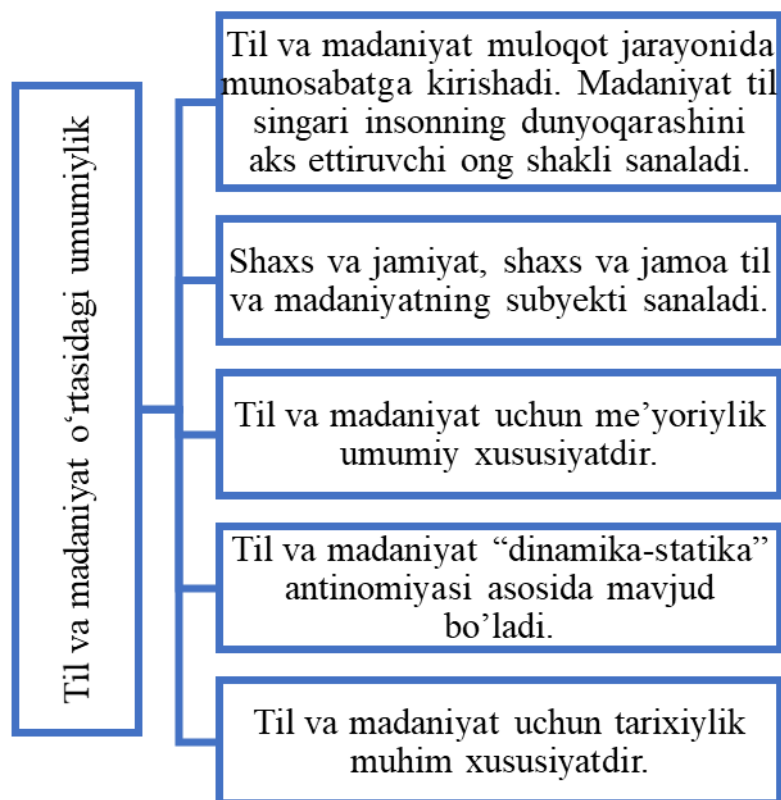
Amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, tilni faqat tashqi tomondan yoki leksik-grammatik tarkib nuqtayi nazaridan o‘rganish va o‘rgatish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bunday o‘qitish bilan ma’lum tildagi so‘zlarni hamda ayrim qoidalarni yod olishlari mumkin bo‘ladi. Biroq, unutmazlik kerakki, tilni to‘liq o‘zlashtirish masalasida bular yetarli bo‘lmaydi. Asosiy muammo tilni shunchaki tashqi tomondan o‘rganishning odat tusiga aylanganligidir. Qachonki, biror tilni yaxshi o‘rganish uchun tegishli til mamlakatiga xos madaniyatni, shu tilda so‘zlashuvchi aholi bilan real muloqot qilsa, shunda kutilgan natijaga erishiladi. Demak, “til-madaniyat” juftligining batafsil asoslariga to‘xtalish, ularni hamohanglikda olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Quyidagi jadvalda “til” va “madaniyat” tushunchalarining o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi:

2-jadval

Til	Madaniyat
Til madaniyatni ifodalovchi reallikning eng yaxshi isboti bo‘lib, chunki u “tasavvur” va “munosabat”ning tarixan uzatilgan tizimi hisoblanadi.	Til umumiy toifadagi madaniy shakllarning kichik sinfini tashkil qiladi.
Ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan so‘z, urf-odatlar tilda o‘z aksini topadi.	Madaniy shakl ijtimoiy guruh a‘zolari tomonidan o‘zaro bir-biriga bog‘liq tushunchalar, e‘tiqodlar va kelishuvlar to‘plami sanaladi.
Til madaniyatga nisbatan o‘zgaruvchan hodisa sanaladi.	Madaniyat, madaniy an‘ana, ong va tilning asosini tashkil etuvchi etnik jamiyatning barcha a‘zolariga o‘xshash, barqaror yoki vaqt o‘tishi bilan juda sekin o‘zgarib turadigan hodisa.
Til orqali boshqa madaniyatlar hamda kishilar bilan tanishiladi.	Ma’lum bir guruh a‘zolarining xatti-harakatlariga ta’sir qiladi yoki

	o'zgartiradi.
Til tuzilish jihatda fikrlash tuzilishini belgilaydi.	Madaniyat so'zlarning ma'nolarida qayd etiladi va odamlar ongida haqiqat tasviri shaklida saqlanadi.
Til kundalik hayotda odamlarning turli xil faoliyatlariga ta'sirini o'tkazadi.	So'zlarning ma'nolari sotsializatsiya jarayonida ma'lum bir madaniyatga mansub kishilarning birgalikdagi faoliyati natijasida bir avloddan ikkinchisiga, bir kishidan boshqasiga o'tadi.
Til odamlarning tafakkuri, dunyoqarashi va xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.	"Madaniyat" tushunchasi madaniyatshunoslikda shaxs obyektini orqali ko'rib chiqiladi
Til madaniyatga nisbatan asosiy hisoblanadi	ijtimoiy psixologiya doirasida madaniyat universal hodisa sifatida talqin qilinadi.

Mazkur tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Yuqorida ularning alohida xususiyatlariga to'xtaldik, quyida til va madaniyatni birlashtirib turuvchi xususiyatlariga to'xtalamiz.

Ma'lum bo'ladiki, til va madaniyat nafaqat tarixiy va kommunikativ, balki evolyutsion darajada ham bog'liqdir. Chunki til madaniyatning oddiy aksi sanaladi.

“Til” va “madaniyat” tushunchalari lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, etnolingvistika, kognitiv tilshunoslik, ijtimoiy psixologiya kabi fan sohalariga xos kategoriyalardir. Har bir yo‘nalishda ularning ma’lum xususiyatlari yuzaga chiqadi. Chunki til – bu etnik madaniyatdir. Tilga nisbatan “ona tili” deb ta’rif-u tavsif beriladi, xuddi shuningdek, madaniyatga nisbatan ham “ona” nisbatini qo‘llash mumkin. Chunki har qanday til, dastavval, ona madaniyatiga xos jarayonlarni aks ettiradi va tartibga soladi. Til belgilar tizimidan iborat ekanligi haqida bir necha bor to‘xtaldik, ana shu belgilar asosida madaniyat hodisalari yotadi. Har bir tilda mavjud so‘zning zamiriga o‘ziga xos mazmun, mohiyat, milliy-madaniy qarashlar mustahkamlangan bo‘ladi. Ushbu bilim va ma’noni anglash uchun madaniy hodisalarga murojaat qilish talab etiladi.

Til ijtimoiy hodisa sifatida uzluksiz harakatda va o‘zgarishda bo‘ladi, biroq bu o‘zgarishlar tezlikda sezilmaydi, ularni asrlar osha sezish mumkin. Tarixga nazar tashlansa, tilning shakl xususiyatida katta o‘zgarishlar sodir bo‘lganligini ko‘ramiz. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar ham uzoq asrlik tarixga ega.

Zamonaviy tilshunoslikda esa bu masala munozarali bo‘lib qolmoqda. Ba’zi olimlar til madaniyatni butunning qismi sifatida anglatishini aytsa, ba’zilari til faqatgina madaniyatni ifoda etish shakli ekanligini, ayrimlar esa til shakl ham, madaniyat elementi ham emas degan xulosani berishadi.

Umuman olganda, madaniyat ma’lum kishilarning nimani bajarayotgani, uning ustida bosh qotirayotgani bo‘lsa, til shu xalqning qanday fikrlash darajasiga ega ekanligidir. Madaniyat butun, til esa uning bir qismi sifatida xalq og‘zaki ijodi namunalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek folklorining ajoyib namunasi hisoblangan “Alpomish” dostonida shunday jumlar bor: *Ana endi o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida bir chufuron to‘y bo‘ldi. Xaloyiqlarni, elativalarni to‘yga xabar qildi. Shu to‘yga barcha xaloyiqlar yig‘ildi. Biylar ham to‘yga keldi. To‘ydagi kattalar ilgarigiday izzat qilib, qadimgiday otini ushlamadi*⁸⁶. Qisqagina jumladan o‘zbek xalqining qadimiy urf-odatlarini, insonlarning dunyoqarashi, an’analaridan bir qanchasini bilib olish mumkin. Ya’ni o‘zbekona marosimlardan biri bo‘lgan sunnat to‘y (chufuron), unga 16 urug‘ning barchasi taklif qilinishi azal-azaldan xalqimizda to‘y-marosimlarni ko‘pchilik bilan o‘tkazish, odamlar orasida mehr-oqibatning kuchli ekanligi, farzandli bo‘lish har qanday insonga baxt ekanligi, unga g‘urur bag‘ishlashi, farzandsizlik esa kishining qaddini bukishi, eldan ajralib qolishiga olib kelish holatlari tasvirlangan. Mana shunday madaniy hodisalar til vositasi orqali yuzaga chiqmoqda. Demak, til madaniyatga nisbatan avtonom bo‘lsa-da, ular o‘zaro teng hodisalar hisoblanadi, u o‘zida so‘zlashuvchilarning milliy-madaniy mentalitetini aks ettiradi.

Birinchi bob bo‘yicha xulosalar

1. Milliy o‘ziga xoslik namoyon bo‘lishining eng nozik ko‘rsatkichi til bo‘lib, V.fon Gumboldt fikricha, u o‘z ildizlari orqali xalq ruhi bilan bog‘langan. Madaniyat va til umuminsoniy-tipologik yaxlitlik va uning o‘ziga xos milliy

⁸⁶ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonи. / Айтувчи: Фозил Йўлдош Ўғли; Ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов; Нашрга тайёрловчилар: Ходи Зариф ва Тўра Мирзаев. – Тошкент: «Шарк» нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. – Б. 14.

ko‘rinishi sifatida bog‘lanadi. Til - madaniyatning borliq sohalaridan biri, uning ontologik xususiyatlari.

2. Tilshunos Sepir Uorf to‘g‘ri ta’kidlagan ediki, madaniyat muayyan jamiyatning nima qilishi va nimani o‘ylashi, til esa ularning qanday fikrlashidir. Haqiqiy dunyo ongsiz ravishda ushbu guruhning lingvistik me‘yorlari asosida qurilgan. Jamiyatdagi til me‘yorlari ma’lum bir ifoda shaklini nazarda tutganligi bilan bog‘liq holda, inson, asosan, muayyan hodisalarni ma’lum bir tarzda ko‘radi, eshitadi va idrok etadi. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, milliy madaniyatlar o‘rtasidagi tafovutlar lingvistik farqlarga bog‘liq bo‘lib, bir madaniyatga mansub shaxsni tushunishning muqarrar chegarasi aynan o‘zga madaniyat tili tomonidan yaratilgan ayrim voqeliklarni ifodalaydigan belgilar uchun atamalarning muayyan tilda yo‘qligidadir.

3. Y.M.Lotman konsepsiyasiga muvofiq madaniyat semiotik fazolarning murakkab ierarxiyasi yoki madaniy olamning “markaz-chekka” munosabati bo‘lgan semiosferaning bir qismidir. Madaniyat ijtimoiy makonni to‘ldiradigan “matnlar spektri” sifatida ifodalanishi mumkin. Bu yondashuv madaniyatshunoslikda, jumladan, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, semiotika va gumanitar bilimlarning boshqa sohalarida innovatsion yo‘nalish yaratish imkonini berdi. Semiosfera mifologik tasvirlarni ham, ilmiy modellashtirishni ham, badiiy tasvirlarni ham, kundalik hayotni ham o‘z ichiga oladi. Natijada, madaniy merosni tarjima qilish jarayonini, uning zamonaviylikka organik qo‘shilishini belgilovchi murakkab semiotik mexanizm yaratiladi. Madaniyat semiotikasi madaniyatshunoslikning asosiy yo‘nalishi bo‘lib, madaniy matnlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi, madaniy davomiylik mexanizmlarini ochadi, madaniy tillarning ishora-ramz xususiyatini namoyon etadi, turli mamlakatlar va xalqlar madaniyati muloqotiga yordam beradi.

4. Til ko‘p qirrali va o‘ziga xos madaniy hodisadir. Til va madaniyat o‘zaro mutanosib va uzviy bog‘liqdir. Bundan tashqari, til va madaniyat ikki tomonlama vektorlar munosabatida bo‘ladi, til madaniyatdan tashqarida bo‘lolmaydi va tilsiz madaniyat mavjud emas. Fanda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish

turli yondashuv va nazariyalar doirasida amalga oshiriladi. Ular til xalqning o'ziga xosligini, dunyoga nisbatan milliy qarashlarini o'zida mujassamlashtirganini, unga xos madaniyatning asosi ekanligini ko'rsatdi. Lingvistik va madaniy determinizm nazariyalarining ahamiyatini alohida ta'kidlash joiz.

II BOB. MADANIYATLARARO ALOQA ULARNING O‘ZARO

HARAKATI VA TA’SIRI SIFATIDA

2.1-§. Madaniyat aloqa tizimi sifatida

Kishilarning fikr almashishi, bir-birini o‘rganishi kommunikatsiya jarayoni hisoblanadi. Kommunikatsiya – bu aloqa-aralashuv bo‘lib, turli madaniyatlardagi shaxslar u orqali bir-birlarini qabul qiladi, o‘rganishadi va tarbiyalanadi. Avvalgi boblarda ta’kidlanganidek, madaniyat – bu kishilar orasidagi aloqa shakli, unda kommunikativ tabiat ustuvor bo‘ladi. Kishilar o‘zi shakllangan madaniyat asosida fikrlaydi, unga moslashadi, o‘zlarini shunga moslab harakatlanishadi. Shaxslar o‘rtasidagi muloqot jarayoni ham, bevosita ijtimoiy xulq-atvor, ichki va tashqi madaniy muhitga moslanadi va o‘ziga xos qadriyatlar, e’tiqodlar bilan chegaralanadi.

Muloqot hodisasini o‘rganish uning subyekti (kommunikator) kim ekanligi, aloqa qanday va qay maqsadda sodir bo‘lishi haqidagi savollarga javob izlashni o‘z ichiga oladi. Mohiyatan, aloqa axborot va ma’no almashishdir. Muloqot har doim turli kontekstlarda sodir bo‘ladi, masalan, bu shaxslararo muloqot, turli madaniy guruhlar yoki kichik guruhlar bilan muloqot (madaniyatlararo muloqot) yoki katta auditoriya (ommaviy aloqa) va boshqalar bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, muloqot hodisasini tushunish uning madaniyatdagi o‘rnini bilishni talab qiladi. Madaniyat atama sifatida ham akademik, ham kundalik nutqda keng qo‘llaniladi, u turli atama va tushunchalarni anglatadi. Bu atama dastlab qadimgi yunon va Rim madaniyatlariga taalluqli bo‘lsa-da, hozirda u har bir sohada, xususan, antropologiya, sotsiologiya va kommunikatsiya tadqiqotlari bo‘yicha keng ko‘lamli ehtiyojlarga asoslangan turli o‘lchamlarga ega. Kommunikativ tadqiqotlar bilan bog‘liq holda, madaniyat fenomeni o‘zaro ta’sir orqali bir guruh shaxslar tomonidan baham ko‘rilgan, o‘rganilgan xatti-harakatlar to‘plami sifatida belgilanishi mumkin. Madaniyat qat’iy, monolit mavjudot emas, u o‘zgaruvchan, har doim o‘z a’zolarining tajribasi yoki boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro munosabati kabi turli ta’sirlarga javob beradi. Biroq ma’lum bir madaniyat

tashuvchilari uchun artefaktlar, madaniy xatti-harakatlar va kodlarning o'ziga xos xususiyatlari ko'rinmas bo'lib qolishi mumkin.

Madaniyat jamiyatning asosiy madaniy doirasida mavjud bo'lgan o'ziga xos submadaniyatlarga ega bo'lishi mumkin, lekin uni asosiy oqimdan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatlar yoki modalliklar mavjud. Ushbu submadaniyatlar ko'p yillar davomida yoki faqat qisqa vaqt ichida mavjud bo'lib, ular nobud bo'lishi yoki madaniy evolyutsiya jarayonida asosiy oqimning bir qismiga aylanish ehtimoli bor. Madaniyatlar o'rtasida ba'zi farqlar mavjud bo'lsa-da, madaniyatlar bir qator umumiy xususiyatlarni birlashtiradi, xususan, umumiy til yoki lingvistik belgi, to'g'ri va noto'g'ri xulq-atvorning ta'rifi, qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi, san'at va madaniyat tushunchasi, yetakchilikni tushunish va qaror qabul qilish jarayonlari. Madaniyat va jamiyat bir vaqtning o'zida juda ko'p o'xshashlik va farqlarga ega. Madaniyat odamlarning barqaror xulq-atvori va dunyoqarashi bilan belgilanadi. Jamiyatni eng soddalashtirilgan shaklda o'zaro ta'sir qiluvchi shaxslar guruhlari sifatida tasvirlash mumkin. Biroq aynan shu o'zaro ta'sir orqali shaxslar rivojlanadi va madaniy belgilarni keyingi avlodlarga o'tkazadi, shuning uchun insoniyat jamiyatlarida "madaniyat" va "jamiyat" tushunchalarini ajratish juda qiyin. Madaniyatdagi muloqotning roliga qaytsak, shuni ta'kidlaymizki, madaniyat g'oyasi jamiyatni birlashtiruvchi hodisa. Bu esa uning muloqot bilan o'rtasidagi o'zaro ta'sirning barcha shakl va ko'rinishlariga xos tafsilotlarini tushunish zarurligini anglatadi. Muloqot madaniyatning tarqalishi va ko'payishiga yordam beradi. Aloqa va ommaviy axborot vositalari umumiy aloqa jarayoni tomonidan ta'minlangan takrorlanuvchi o'zaro ta'sirlar va almashinuvlar orqali madaniyat qadriyatlari va chizgilarini targ'ib qiladi.

Madaniyat tasodifiy hodisa, u birgina muloqotda emas, takrorlanuvchan axborot almashinuvi va unda jam bo'lgan, muayyan lahzalarda yetkaziladigan g'oyalar hamda qadriyatlar natijasida shakllanishiga e'tibor qarataylik. Mazkur o'zaro murakkab harakatni mulohaza qilib ko'rishning usullaridan biri P.dyu Gey

va boshqa olimlar ishlarida qarab chiqilgan madaniyatning aylanish tushunchasiga murojaat bo'lishi mumkin⁸⁷.

Madaniyatning shakli ushbu madaniyatning bir qator aspektlari harakat qiladigan va unga ta'sir o'tkazadigan madaniyat mahsulotini murakkab obyekt sifatida tadqiq etish uslubidir. Muloqot sharoitida madaniyatni tadqiq qilishda qo'llaniladigan besh usulning har birini qisqacha talqin etish muhimdir:

1. Auditoriyaga, foydalanuvchiga yoki kommunikantga maxsus belgilar, moduslar va diskurslar orqali informatsion (faktik) va ijtimoiy fikr sifatida taqdim etiladigan namoyish. Xususan, bu konkret madaniyat kontekstida qirmizi rangni ifodalash mumkin.

2. Axborot oluvchi yoki auditoriyaning fikrni ma'lum bir tarzda o'zlashtirishini nazarda tutadigan o'xshashlik. Jamiyatning o'xshashligi uning madaniyati orqali shakllanadi, bu madaniyat o'xshashlikning munosabat hamda madaniy qadriyatlar almashinuvi orqali taqdim etiladigan, belgilanadigan va qayta ko'rib chiqiladigan qator hayotiy qobiliyatli va hayotiy qobiliyatsiz variantlarini yaratadi, muayyan kommunikativ matnlar va strategiyalarni istifoda etib va namoyish qilaroq, jamiyat bir vaqtning o'zida o'xshashlikning bir yondashuvini ma'qullab, boshqasini inkor etadi.

3. Fikrni ishlab chiqarish. Fikr bir qator usullar bilan hosil qilinishi va qayta ishlab chiqarilishi mumkin. Inson o'zi haqida fikr yaratishi mumkin, masalan, u qanday kiyinishi to'g'risida. *Apple*TM kompaniya *iPhone*TM ni qanday loyihalashi va ishlab chiqarishi haqidagi fikrni yaratishi mumkin, jamoat tashkiloti o'z faoliyati haqidagi axborotni ishlab chiqib, uni *Youtube* dagi tegishli roliklarga joylashtirish yo'li bilan tarqatishi mumkin. Fikrlarni ishlab chiqarishning bu akti ustuvor madaniyatning bir qismi bo'lishi va gegemonlikni qo'llashga, muayyan kodlar va qadriyatlar mavqeyini saqlab qolishga ko'maklashishi mumkin. Biroq ular muqobil bo'lishlari va jamiyatda hukmron bo'lgan ishonchlar, qarashlar yoxud qadriyatlarni kurash maydoniga taklif etishi ham mumkin. Xususan, pop-

⁸⁷ Du Gay, P. et al. *Doing Cultural Studies: The story of the Sony Walkman Milton Keynes*: Open University; Thousand Oaks. – CA: Sage, 1997. – P. 374.

madaniyatda Ledi Gagining dastlabki ijodi ig‘vogarona va qoliplarni sindiruvchan edi, bu ham yetmaganday, u sahna faoliyati bilan shug‘ullanuvchi kishilar liboslari mansub bo‘lgan mavjud madaniy paradigmalardan sezilarli chetga og‘adigan kiyinish uslubiga moyil edi.

4. Iste‘mol qilish. Ishlab chiqarishning ikkinchi tomoni iste‘moldir. Qo‘shiq matni, kiyinish uslubi, gapirish uslubi yoki estrada qo‘shiqlarini iste‘mol qilish madaniy qadriyatlar va umidlarni aks ettiradi. Qadriyatlar va umidlarga moslashish muammosiz iste‘molga olib keladi, chunki u kutilgan talab va belgilangan madaniy me‘yorlarga mos keladi. Ushbu tizimga to‘g‘ri kelmaydigan matnlar rad etish, e‘tiroz va hatto jamiyatda shokni keltirib chiqarishi mumkin. Shu munosabat bilan biz sahnadagi xatti-harakatlari bilan jamiyatni hayratda qoldirib, yangi madaniy yo‘nalishlarni shakllantirgan (“The Beatles”, “Queen”, “Rammstein” va boshqalar) qo‘shiqchilar va musiqachilarning ko‘plab misollariga yana murojaat qilishimiz mumkin.

5. Matnlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste‘mol qilishni cheklovchi mexanizmlarni nazarda tutuvchi tartibga solish. Ushbu mexanizmlar qonuniy yoki axloqiy bo‘lishi mumkin, masalan, teleradiokompaniyalarning xulq-atvor kodeksida lakmus testi: “Siz buni onangizning huzurida aytasizmi?”. Kommunikativ vaziyatda madaniyatni o‘rganishning ushbu beshta o‘zgaruvchisi o‘zaro bog‘liq va P.dyu Gay yozganidek, bu o‘zgaruvchilar juda muhim, shuning uchun ularni alohida ko‘rib chiqish mumkin emas. Madaniy kontekstda muloqotni ko‘rib chiqayotganda, matn va ma‘noning yaratilishiga ta‘sir qiluvchi ko‘plab omillar mavjudligini yodda tutish kerak. Bu omillar matnni qo‘llab-quvvatlashi, madaniy pozitsiyani mustahkamlashi yoki aksincha, madaniyatga qarshi chiqishi yoki unga qarshi turishi mumkin. P.dyu Gay modeli bir xil madaniy vaziyat doirasidagi muloqot va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni tahlil qilish uchun muntazam ravishda qo‘llaniladi. Biroq ommaviy axborot vositalari va kommunikativ landshaftning globallashuvi sharoitida madaniyatlararo

muloqotning xususiyatlari haqida fikr yuritish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda⁸⁸.

Garchi barcha madaniyatlar mahalliy bo'lsa-da, muloqot globaldir. Bu konsepsiya bugungi misli ko'rilmagan texnologik inqilobning mustahkam poydevorini o'zida mujassam etgan. Inqilob mahalliy xalqlar madaniyatiga ommaviy axborot vositalarining ta'sirini kuchaytirdi. Ilmiy adabiyotlarda ommaviy axborot vositalarining tijorat faoliyati natijasida yoshlar uchun madaniyat va umuman ijtimoiy muhitga salbiy va zararli ta'siri ko'rsatilgan. Bugungi global media muhitida ommaviy axborot vositalari "kuchli pozitsiya"ni egallab, ijtimoiy va madaniy voqelikni o'zgartirish yoki yaratishga qodir. Madaniy gomogenlashtirish texnologik jihatdan boy ommaviy axborot vositalarining, ayniqsa, Internet va konvergent ommaviy axborot vositalari kabi yangi ommaviy axborot vositalarining mahsulidir, shu bilan birga, Xantington o'zining mashhur "Tamaddunlar to'qnashuvi" asarida nazarda tutgan sivilizatsiyalar bo'linishining kuchayishi ham ilg'or ommaviy axborot vositalarining natijasi bo'lib ko'rinadi. Ommaviy axborot vositalari tomonidan ta'kidlangan va kristallangan sivilizatsiyalardagi farqlar dunyoni juda xilma-xil tamaddunlarga ega bo'lgan ko'plab bloklarga ajratadi. Biroq, madaniy farqlar yo'qolib ketishga yaqin. Xususan, Uzoq Sharq, Fors ko'rfazi, Lotin Amerikasi va Osiyoning ko'p qismidagi uy xo'jaligi hamda umumiy turmush tarzi G'arbiy Yevropada qabul qilinganlar bilan deyarli bir xil va ularni "boshqa", "oq va oq bo'lmaganlar", "biz va ular" deb ajratish, shunga o'xshash farqli ma'nolar bugungi kunda ortib bormoqda. Zamonaviy jamiyatlarda ommaviy axborot vositalarining roli ortib borayotganligi sababli, aloqa vositalari "virtual yoki ramziy madaniyat" tarzida harakat qiladi, uni tarqatadi, bu esa ommaviy axborot vositalari faoliyat ko'rsatayotgan madaniy muhitga mutloq o'xshamaydi. Bu rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlar boshdan kechirayotgan madaniy ziddiyatga o'xshaydi. Shu munosabat bilan, bu davlatlar madaniy hukmronlikning potensial xavf-xatarlarini, ularning madaniy

⁸⁸ Du Gay, P. et al. *Doing Cultural Studies: The story of the Sony Walkman Milton Keynes*: Open University; Thousand Oaks. – CA: Sage, 1997. – P. 98.

siyosati, madaniy sohalari (kino, drama, she'riyat va boshqalar) va hayotining boshqa mental tarmoqlari uchun oqibatlarini tan olish, ekstrapolyatsiya qilish vaqti keldi. Shunday qilib, kulturologiyada madaniyat aloqalar tizimi sifatidagi g'oyalar rivojlanishning dastlabki bosqichida turibdi.

Madaniyatning kommunikativ shakli quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1) madaniyat nafaqat avloddan avlodga, balki bir davrdan ikkinchisiga ham axborot tashiydi;

2) madaniyat nafaqat uning voqeliklarini bilishni, balki ularni turli darajada tushunishni ham talab qiladi: mentalitet, qadriyatlar, me'yorlar, ma'nolar va boshqalar;

3) eng muhim kategoriya – madaniyat tili kommunikativ tizim sifatida, u turli darajadagi muloqot darajasida: mentalitet, an'anaviy qadriyatlar, belgi shakllanishi va ramz shakllanishida madaniyat tashuvchilarning o'zaro tushunishini ta'minlaydi.

Ma'lumki, aloqa dialog orqali yuzaga chiqadi. Ikki kishi bir-birini tinglaydi, tushunishga harakat qiladi. Shu jarayonda adresat adresantning o'ziga xos madaniy xususiyatini o'rganadi. Bu uchun tinglash jarayoni muhim. Dialog orqali o'z va boshqa onglar dialektik qarama-qarshilikka ham uchrashi mumkin. Chunki bunday onglar bir-biridan alohida mavjud bo'lib, aloqa jarayonida bir-birini tushunishga intiladi.

Bir-biriga yod madaniyatlar kommunikatsiya jarayonida, dastlab, o'zaro "tanib olish" va "boshqasini o'zlashtirish" bilan boshlanadi. Samarali muloqotga erishish uchun samimiyat, iltifot, o'zaro hurmat, bir-biriga muvofiqlik, moyillik xislatlari zarur bo'ladi. Kishilar o'zaro kommunikativ aloqaga kirishganlarida bir-biriga aksiologik nuqtayi nazardan yaqinlashadi, hamrohiga nisbatan harakatni, dinamikani, har biridan kelayotgan to'lqinlarni his qilishadi. Xullas, kishilar orasidagi munosabatlar, yaqinlik, qarashlarning mushtarakligi ochiq muloqot orqali shakllanadi. Keltirilgan sabablar asosida dialog nutqiy va madaniy aloqa jarayonida quyidagi vazifalarni bajaradi: aloqa – birlamchi vazifa bo'lib, turli madaniyat vakillari til vositasida aloqaga kirishish jarayonida bir-birlarining

madaniy qadriyatlarini o'zlashtiradi. Bu jarayon kognitsiya hamda tafakkur qilish natijasida amalga oshiriladi; ijodkorlik – ko'zguga o'xshaydi, ya'ni boshqa madaniyat egasi orqali o'zini tahlil qiladi va anglaydi; o'zaro tushunish – o'zlashtirilayotgan madaniyat bilan birlashish; haqiqatni murakkab muammoning turli ko'rinishi sifatida aniqlash.

O'zaro aloqaga kirishish natijasida madaniyat aloqa egalari uchun reallashib boradi. Madaniyatning rivojlanishi ongning ijodiy fikrlashiga bog'liq. Ikki kishi birgalikda faoliyat jarayonida bir-biri bilan o'z g'oyalari, qiziqishlari, kayfiyati, his-tuyg'ularini almashishadi. Keyingi aloqalarda esa ular bir-birini oson va qulay his eta boshlashadi. Madaniyatning aloqa vositasi ekanligi ham shunda namoyon bo'ladi. Ikki kishi suhbatlashayotganda o'z kayfiyatini tinglovchiga yuqtiradi, axborot almashish jarayonida o'z g'oyalarini singdiradi. Bu jarayon faqatgina axborot berish jarayoniga emas, balki uni qabul qilish jarayoniga ham bog'liq, chunki ma'lumot uzatilayotganda aniqlashtiriladi, shakllanadi va rivojlanadi.

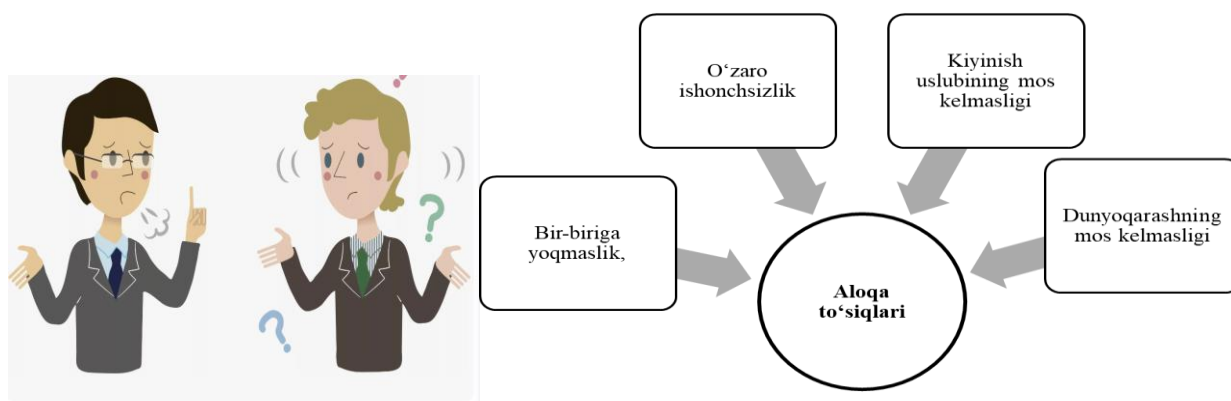
Aytib o'tilganidek, kommunikatsiya ikki kishining o'zaro munosabatlari asosida amalga oshadi va ularning har biri kommunikant sifatida aloqa subyekti hisoblanadi. Aloqa subyektlari bir-birini xabardor qilish vazifasini bajarish mobaynida yo'llayotgan xabarning kelib chiqishi, sabablari, aniqlik darajasini hisobga oladi. Chunki nutqiy aloqaga kirishishdan ko'zlangan asosiy maqsad – bu murojaat qilishdir. Bu holatni subyektlararo jarayon sifatida baholash mumkin. Bundan kelib chiqadiki, uzatilgan axborotlarga javoban yangi ma'lumotlar olinadi, o'zlashtiriladi.

Aloqa jarayonida ma'lumotlar shunchaki uzatilmaydi, balki bu jarayonda aloqa subyektlarining faol harakati talab etilib, bu har ikkala tomon uchun ham muhim hisoblanadi. Demak, insonlar nafaqat ma'nolarni almashishadi, balki ularga intilishadi ham. Kishilar o'zaro ma'lumot almashishda belgilar tizimi orqali hamkorlik jarayonida bir-biriga ta'sir o'tkazadi va sherigining xatti-harakatiga o'zgartirish kiritishi ham mumkin. Bundan kelib chiqadiki, belgilar ma'lum maqsadlarga yo'nalgan bo'lib, kommunikantlarning holatlarini o'zgartiradi. Bu esa

kommunikativ ta'sir deb yuritiladi. U qanchalik muvaffaqiyatli bo'lsa, aloqa samaradorligi ham yaxshi bo'ladi. Bu o'z-o'zidan psixologik jarayon bilan bog'liq.

Aloqa jarayonida ma'lumotni yo'naltiruvchi (kommunikator) va uni qabul qiluvchi (adresant) shaxs o'rtasida bir xil yoki o'xshash dekodlash tizimi yaratiladi va bu tizim ularning o'zigagina tushunarli bo'ladi. Bir-birini tushunishda hamma bir xilda so'zlash shartiga asoslanish yuqori samara bermaydi. Chunki inson har qanaqa axborotni o'zaro almashishi mumkin va bu aloqa subyektlarining barchasiga aniq bo'ladi. Biroq faqat qadriyatlar tizimini o'zaro almashish natijasida esa sheriklar bir-birlarining hayot tarzi va xarakter-xususiyatlarini ham o'zlashtiradi va yanada yaxshi tushunish imkoni paydo bo'ladi.

O'zaro kommunikativ aloqa jarayonida aloqa to'siqlari ham paydo bo'lishi mumkin. Bu holat ham bevosita psixologik xarakter kasb etadi.

Bizningcha, aloqa to'siqlari ikki xil bo'ladi:

1. Individual to'siqlar ikki aloqaga kirishuvchi sheriklarning shaxsiy munosabatlari (bir-biriga yoqmaslik, tashqi ko'rishishning ma'qul kelmasligi, ovozning, gapirish ohangining, nigohlar va shu kabilar) o'zaro mos kelmasligi natijasida hosil bo'ladi.

2. Etnotipik to'siqlar millatlararo madaniyat, an'ana, qadriyatlarning o'zaro mos kelmasligi natijasida paydo bo'ladi.

Demak, aloqaning samaradorligi faqatgina nutqiy tajribaga emas, balki mental tuzilish, madaniy kelib chiqish bilan ham bog'liq ekan.

Madaniy aloqalarning ikki turi mavjud: Verbal va noverbal aloqa. **Verbal** (og'zaki) aloqa inson omili ta'sirida og'zaki nutq, nutq tovushlari, fonetik belgilar

tizimi, leksik va sintaktik birliklar tamoyillari asosida amalga oshadi. Bu jarayonda nutq eng muhim omil bo'lib, xabar uzatishda reallik saqlanishi bilan xarakterlanadi. Bir turdagi madaniyatni aloqa yo'nalishiga uzatishda xabar shaklida haqqoniy yetkazish muhim hisoblanadi. Chunki har bir madaniyat o'zining tarixi, ichki tuzilishiga ega bo'ladi. Nutqiy modelda madaniy matnlardan foydalanish nutq samaradorligini oshiradi, bir qarashda ularni aniqlab bo'lmasa-da, sekinlik bilan o'zgarish namoyon bo'ladi.

Axborotga singdirilgan madaniyat, odatda, harakatchan, ya'ni dinamik xususiyat kasb etadi. Ma'naviy faoliyat esa madaniy faoliyatga nisbatan kam dinamik hodisa sanaladi. Ular yordamida matnlar ham son, ham mohiyat jihatdan boyiydi. Masalan, XIX asr O'rta Osiyo madaniyatini misol tariqasida oladigan bo'lsak, uning tarkibiga O'rta Osiyo xalqlarining umummilliy xususiyatlari, turmush sharoitlari, oziq-ovqat, kiyim-kechak, adabiyot, san'at va shu kabi ko'plab yo'nalishlardagi xabarlar bu turdagi matnlar sonining ortishiga sabab bo'ladi.

Lebdovanning tadqiqotlarida og'zaki aloqaning to'rt me'yori belgilab berilgan:

- 1) Tog'ridan-to'g'ri va bilvosita;
- 2) Badiiy va qisqa;
- 3) Shaxsiy va vaziyatga xos;
- 4) Instrumental va ta'sirchan⁸⁹.

Noverbal (og'zaki bo'lmagan) aloqa ham o'z navbatida bir nechta tizimlardan tashkil topadi:

1) Optik-kinetik noverbal aloqada imo-isholarlar, yuz ifodasi, pantomimalar orqali amalga oshadi. Mazkur tizimda inson tana a'zolaridan ko'zlar, yuz, lab, qo'llar faol ishtirok etadi, ular orqali mavjud madaniy borliqni to'laroq anglash imkoni tug'iladi. Optik-kinetik tizim nutq vositalarisiz qo'llanilganda mohiyat noaniq bo'ladi, bunday holatlar, ko'pincha turli madaniyat vakillarining aloqa jarayonida hosil bo'ladi.

⁸⁹ Лебедева Н. М. Этническая и кросс-культурная психология. Москва, 2011. Большая российская энциклопедия (bigenc.ru)

2) **Juftlik va ekstralingvistik noverbal aloqada**, asosan, og‘zaki shaklda amalga oshiriladi. Unda vokalizatsiya, intonatsiya, tovush tembri ritmi, ohangi, nutqiy pauzalar, qolaversa, yig‘lash, xo‘rsinish, yo‘talish, tabassum qilish nutqiy aloqaning mukammalligini ta‘minlaydi. Ular nutqqa yaqin usullar bo‘lib, uzatilayotgan madaniy axborotning semantik boyishiga xizmat qiladi.

3) **Makon va zamoni tashkil etish** kommunikativ vaziyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Unda axborot qabul qiluvchining diqqatini tarqoq holga keltiruvchi holatlarni tartiblash tushuniladi. Masalan, nutq so‘zlayotganda kimningdir baland poshna kiygan holatdagi qadam tovushlari, sahna ortidagi shovqinlar ham samarali aloqaga putur yetkazadi. Jamoada ikki kishini bir-biriga qarshilantirish natijasida ham aloqa hosil qilish mumkin. Bunday holatlar eksperimental natija keltirib chiqaradi.

4) **Vizual noverbal aloqa** ham o‘ziga xos belgilar tizimi bo‘lib, kommunikatsiya jarayonida ko‘z bilan aloqa qilish tushuniladi. Bu bevosita psixologiya sohasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, vizual idrok yordamida yuzaga chiqadi. Og‘zaki muloqotni mukammallashtirishda ko‘z qarashlari, uning harakat chastotasi, davomiyligi, statika va dinamikasi muhim hisoblanadi. Bu orqali aloqani davom ettirish yoki to‘xtatishga undash mumkin. Qolaversa, aloqa jarayonida axborot uzatayotgan subyektning rost yoki yolg‘on ma‘lumot berayotganligini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida ta‘kidlash joizki, madaniyat kommunikatsiya jarayonining bir bo‘lagi bo‘lib, u orqali aloqa ishtirokchilari o‘zaro qadriyatlar silsilasini almashishadi, nutqiy ko‘nikmalarini, hayotiy tajribalarini orttirishadi.

2.2-§. Suhbat madaniyatning mavjudlik shakli sifatida

Inson bir vaqtning o‘zida madaniyat subyektini va mahsuli bo‘lib, atrof-muhit va uni tashkil qiluvchilar bilan ko‘p darajali muloqotda bo‘ladi. Mazkur muloqotlarning aksariyati suhbat shaklida kichadi. Suhbat kundalik kommunikatsiyaning ko‘rinishi, uning asosiy xususiyati rasmiy va norasmiy xarakter ifodalashidadir. Norasmiy suhbat boshqa bir subyekt bilan shunchaki fikr

almashish, birga vaqt o'tkazishdan iborat bo'lgan jarayondir. U, odatda, yengil va bir makonga moslashgan bo'ladi. Rasmiy suhbatda esa zamon va makon to'g'ri tanlangan, ijobiy natijalarga yo'naltirilgan va ma'lum jarayonda o'z o'rniga ega bo'lgan shaxslar bilan o'tkaziladigan jarayon sanaladi. Quyida suhbatning ikki turiga xos bo'lgan xususiyatlar keltiriladi:

Suhbat orqali kommunikant yoqimli munosabatlar o'rnatishga erishish, o'yin-kulgi, suhbatning estetik imkoniyatlari orqali o'z so'zini tasdiqlash, dunyoqarashlari bilan o'rtoqlashish, jamoatda o'zini namoyon qilish hamda suhbat jarayonidan zavqlanish kabi maqsadlarga erishadi.

Muloqot jarayonida amalga oshirilgan nutqni tavsiflash uning o'zaro ta'sir kuchini boshqalaridan saralashda suhbat bir nechta tamoyillarga tayanadi:

Kommunikativ maqsadda sherik bilan yoqimli vaqt o'tkazish, o'zaro estetik zavq ulashish, o'z qadriyatlarini so'z bilan namoyon etish istagi yuqori bo'ladi;

Makon va zamonda suhbat amalga oshirilayotgan vaqt va joyning to'g'ri tanlanishi, suhbat matni yoki mavzusi nutq so'zlanib turgan vaziyatga yoki mohiyatga mos bo'lishiga ahamiyat qaratiladi;

Kommunikativ vaziyatda suhbat ishtirokchilarining tarki, ularning kayfiyati, o‘zaro munosabatlari, xarakter-xususiyatlari sinchiklab o‘rganiladi. Agar kommunikativ vaziyat noto‘g‘ri tanlansa, nutqiy samaraga erishilmaydi.

Nutq odobi bilan bog‘liq belgilar. Bunday belgilarga yuqori nutq madaniyati, og‘zaki nutq shaklining emotsionallik darajasi, nutq ohangi, muloqot subyektlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabilar kiradi.

Repertuar ijtimoiy jihatdan tartibga solingan, muloqotning polilogik shakli umumiy xususiyati ajratiladi, sababi suhbatdan ko‘zlangan maqsad aloqa ishtirokchilarini maksimal darajada muloqotga jalb qilish, ularning ko‘zlangan maqsadiga erishishiga ko‘maklashish talab etiladi, qolaversa, kommunikatorlarning xatti-harakatlari belgilangan umumiy qonun-qoidalarga tayanadi.

Barchaga ma‘lumki, ommaviy axborot vositalari xalqimizda norasmiy hokimiyat deb yuritiladi. Bu bejiz emas, albatta. Negaki, unda insonlarni ishontirish, ergashtirish, boshqarish tizimi davlat hokimiyati amalga oshirgan jarayonlardan qolishmaydi. Qolaversa, OAV orqali xalqning madaniy hayoti, turmush sharoitlari, milliy-madaniy qadriyatlar boshqa madaniyatlar e‘tiboriga havola qilinadi.

Bekorga jumlar OAV bilan boshlanmadi, suhbat madaniyatning amaldagi ifodasi ekan, rasmiy holatda OAV orqali omma e‘tiboriga uzatiladi. Ommaviy axborot vositalarida madaniy soxtakorlik va maqsadlardan holi bo‘lgan, hokimiyatga foydali hukmronlik g‘oyasini targ‘ib qilmaydigan matnlar, xabarlar, signallar va obrazlar yo‘q. OAVning bisoti, yangiliklar, ko‘ngilochishlar va reklamalar imtiyozan klassik, gender, irqiy soxtalashtirish yoki faktlar va ijtimoiy sigmentatsiyani buzishga asoslanadi. Shu bilan birga ko‘ngilochar dasturlar, ayniqsa, madaniy soxtalashtirish va shtamplar bilan kuchli sug‘orilgan, ularning maqsadli auditoriyasi, asosan, yoshlar hisoblanadi. Ushbu media-bisot siyosiy qarashlarga ta‘sir o‘tkazadi, madaniy chizgilarni shakllantiradi yoki o‘zgartiradi, sig‘inish uchun sanamlar va ikonalar yaratadi yoki taklif etadi, ijtimoiy

tartiblarga ta'sir o'tkazadi, ijtimoiy institutlar o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartiradi.

OAVning rivoyatlar to'qish, yangilash, kuchaytirish va ustuvor madaniyatni o'rnatishga bo'lgan mavjud moyillikni kengaytiradigan, alohida qobiliyatini asoslaydigan, OAV bilan madaniyatning aloqalariga bag'ishlangan yaqin yilda yaratilgan ko'plab tadqiqotlar mavjud⁹⁰. Tadqiqot ishimizda OAVning madaniyatga ta'sirining turli aspektlarini qarab chiqamiz. Ommaviy axborot vositalari va madaniyat o'zaro aloqador ekanligini nazarda tutib, turli ilmiy maktablarning o'rnini qarab chiqish va ularning ommaviy axborot vositalari hamda madaniyatga zamonaviy ta'sirini belgilash maqsadga muvofiqdir. Biroq ommaviy axborot vositalari va madaniyatning o'zaro aloqalari haqidagi bahsni boshlashdan oldin "madaniyat" tushunchasi zahirida nimalar mavjudligi va mazkur fenomen ilmiy adabiyotlarda qanday belgilanishini tushunish muhimdir.

Tinchlikda umrguzaronlik qilish uchun odamlar jamiyatda muvosiyoqlik, muloyimlik va tinchliksevarlik fazilatlarini namoyon etib yashashlari kerak. Jamiyatning barcha a'zolari ko'plab qiyinchiliklar, muammolar va haqiqatlar bilan to'qnashishiga to'g'ri keladi (xususan, ularga boshpana va yegulik zarur). Ular o'zlarida bor narsalarni kelgusi avlodlarga yetkazadilar. To'planib qolgan muammolar, ularni hal etish usullari, turfa yuksak yutuqlar va jiddiy majburiyatlarni kelajak nasllarga shu tarzda qoldirish "madaniyat" deb tavsiflanadi. Aynan shuning uchun ham madaniyat dunyoda ijtimoiy meros sifatida ma'lum. Birorta mamlakat yoki xalq madaniyatdan holi emas, undan tashqarida mavjud bo'lolmaydi, zero, madaniyat jamiyatning asosi sanaladi. Jamiyat hayotiy faoliyatining barcha turlarini belgilash uchun madaniyatdan foydalaniladi. Madaniyatning moddiy komponentlariga binolar, mebel, musiqa asboblari va boshqa moddiy ashyolar kiradi. Madaniyat barcha moddiy va nomoddiy narsalar, jumladan, san'at va hunarmandchilik, odatlar va an'analar, g'oyalar, qadriyatlar, ijtimoiy va siyosiy normalar hamda boshqalarning qiymati sifatida taqdim etiladi.

⁹⁰ Curran, J., Gurevitch, M., Woollacott, J. The study of the media: theoretical approaches. Part I. Class, Ideology and the Media in Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. & Woollacott, J. Culture, Society and Media. – London: Methuen, 1982. – P. 49.

Texnologiya va taraqqiyot ham madaniyatning komponentlaridir. Bu ikki konsepsiya bir vaqtning o'zida bir-birlari uchun sabab va oqibat bo'lib, madaniyatni an'anaviy, bir maromdagi jamiyatdan zamonaviysiga o'tkazishda hayotiy muhim rol o'ynaydi. Mazkur transformatsiya madaniy industriya tufayli sodir bo'ladi va OAV orqali yetkaziladi.

Madaniyat insoniy muhitdir, inson qiladigan yoki ongli ravishda o'zini tiygan ishlarni o'z harakati bilan yo'naltirib, boshqarib turadi va ularga mazmun bag'ishlaydi. Madaniyatning ildizlari lotincha «colere», ya'ni «qurish, o'stirish, rivojlantirish» so'zlariga taqaladi⁹¹. Lotin tilidagi so'zning ma'nosi, "madaniyat" ma'lum ma'noda "tabiat"ga qarshi qo'yiladi, zero, "madaniyat" yaratiladi va shakllantiriladi, "tabiat" esa ichki qiymatga ega. Boshqacha aytganda, "madaniyat" yo'qdan bor qilinadi, "tabiat" tug'madir, jamiyat esa "madaniyat" va "tabiat"ning qo'shiluvi asosida rivojlanadi. Inson o'z tabiatiga ko'ra madaniy jonzotdir, u o'zini boshqa muhitlar va ijtimoiy guruhlardan ajratib turuvchi belgilarga ega bo'lgan jamiyatda yashashni ma'qul ko'radi⁹². Jamiyatning yuksak dunyoqarashi uning madaniyati bilan asoslanadi. Inson o'zini va atrof-muhitni muttasil o'zgartirib turgani bois, inson tabiatining dinamikasi uning madaniyatini doimiy o'zgarishda ushlab turadi. Bu quyidagi fakt bilan tasdiqlanadi: inson endi temir asridagi ibtidoiy jonzot emas, sun'iy yo'ldoshning yaratuvchisi va kosmik era taraqqiyotining subyektidir. Tamaddunlar taraqqiyotining butun tarixi davomida insonning barcha kuch-g'ayrati o'z hayotini va uni o'rab turgan olamni mukammallashtirishga yo'naltirildi, shu sababli inson ko'plab yangiliklarni kashf etdi va ularni o'z turmush tarziga kiritdi.

Mazkur kuch-g'ayratning natijasi insonni tartibli yashashga va o'z hayotini tillar, bilimlar, g'oyalar, udumlar, odatlar, dinlar, axloq, qadriyatlar, musiqa, san'at, me'morchilik va boshqa artefaktlar bilan bezashga o'rgatgan jamiyatning barpo etilishi bo'ldi. Ushbu faoliyatlarning yuz ko'rsatishi va taraqqiy topishi "madaniyat" degan nom ostida birlashadi. K.E.Rozengren ta'kidlashicha,

⁹¹ Dhal, S. Communications and Cultural Transformation: Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence. – London: ECE, 2000. – P. 39.

⁹² Jalibi, J. Pakistan: The Identity of Culture. – Karachi: Royal Book Company, 1984. – P. 14.

madaniyat – bu anglab yetilgan va baholangan struktura bo‘lib, odamlar uning doirasida harakatlanadilar va his qiladilar⁹³.

J.Uotson o‘z mulohazalarida nisbatan kengroq qarashlarni taqdim etib, madaniyat tildan, tarixdan, an‘analardan, iqlimdan, jug‘rofiyadan, san‘atdan, ijtimoiy-iqtisodiy qadriyatlardan tarkib topishini, har qanday millat o‘zining ayni damdagi rivojini o‘z madaniyatining tabiati bilan o‘lchashini ko‘rsatib o‘tdi⁹⁴. Uning mazkur konseptni tushunishi, jamiyat madaniyatini o‘rnatishda o‘ziga xoslikka – madaniyatning, o‘xshashlikning boy berilishiga olib keladi.

Madaniyat jamiyat a‘zolarining tafakkuri va odatlarida mavjuddir. U inson atvorida ko‘rinmaydi, chunki u ish yuritishning ijtimoiy o‘zlashtirilgan turli shakllari bilan shug‘ullanadi. Odamlar nima qilayotganliklari va buni qanday amalga oshirayotganliklarini anglamasliklari mumkin, lekin ularning o‘zini tutishi jamiyatning ijtimoiy ma‘qullangan ko‘nikmalari bilan tartibga solib boriladi. Demakki, og‘ishlar va kognitiv ohang buzilishlari yo‘q. U.Reddi mazkur fikrni qo‘llab-quvvatlab, madaniyat insonlarning hayot tarzi, tarixiy va dolzarb an‘analar, e‘tiqod, qadriyatlar va ijtimoiy axloqning har bir uslubida o‘z aksini topadigan amaliyot uyg‘unligi ekaniga e‘tibor qaratadi⁹⁵.

Antropologlar, odatda, madaniyatni odamlar guruhlarda yashashi natijasida qo‘lga kiritadigan voqelikni yaratishning tizimli usuli deb belgilashadi⁹⁶. Sotsiologlar fikricha, madaniyat guruhlar mahsuli⁹⁷ va taraqqiyot hamda yutuqlarning jamlangan vositasidir⁹⁸.

B.Gess va E.V.Markson madaniyatning a‘zolari hududni taqsimlab oladigan va bir-birlari uchun mas‘uliyat his etadigan guruhdagi hayotning koordinatlar

⁹³ Rosengren, K.E. Time and Cultural Development in a Swedish Literary Frame of Reference in Mass Communication Review Yearbook. – California: Sage Publications, 1983. – Vol. 4. – P. 319.

⁹⁴ Watson, J. The Global Arena: Issues of Dominance and Control in Media Communication: An Introduction to Theory and Process. – New York: Palmgrave, 2003. – P. 40.

⁹⁵ Reddi, U. Media and Culture in Indian Society: Conflict or Co-operation? In Media, Culture and Society. – London: Sage Publications, 1989. – Vol. 11. – P. 395.

⁹⁶ Red, R.M. Mass Mediated Culture. – New Jersey: Prentice Hall Inc. 1977. – P. 10.

⁹⁷ Jerzy, W. Cultural Pluralism and National Identity, Cultures. – Paris: The UNESCO Press and La Baconniere, 1977. – P. 58.

⁹⁸ Layer, M. Introduction to Sociology. – New York: MacMillan Publishing Company, 1978. – P. 64.

tizimi tarzida belgilashadi⁹⁹. D.Popenoe¹⁰⁰, R.Stark¹⁰¹ va Dj.Vander¹⁰² madaniyat jamiyatning “mavjudligini” hamda “o‘rganishini” ta’minlaydi, u “hayotning murakkab modeli”, moddiy va nomoddiy narsalar majmuyi degan pozitsiyani yoqlashadi. Madaniyat inson borlig‘ining nisbatan fundamental va universal aspektlaridan biridir. Uning tabiati nihoyatda murakkab va tushunish uchun nozik bo‘lishiga qaramay, ma’lum bo‘lishicha, uning umume’tirof etgan belgisi yo‘q, uning ta’siri qamrab oluvchi xarakterga ega. Yuqoridagilar shundan dalolat beradiki, madaniyat qadriyatlarining dinamik tizimi sifatida belgilanishi mumkin, bu tizim taxminlar, shartlilik, maslaklar hamda guruh a’zolariga bir-birlari hamda dunyo bilan o‘zaro aloqa qilish, muloqotda bo‘lish, o‘zining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, uning potensialini ta’minlash imkonini beruvchi qoidalardan tarkib topadi. Aynan madaniyat odamlarni guruhlarga birlashtiradi, ularning o‘zaro differensiyalashuviga ko‘maklashadi, bu esa jamiyatda tenglik va o‘ziga xoslik kabi fenomenlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Ishlab chiqilgan va boshqa aloqador ta’riflarga asoslanib xulosa chiqaradigan bo‘lsak, madaniyat:

- ijtimoiy o‘zaro hamkorlik mahsuli;
- odamlarning biologik va ijtimoiy ehtiyojlari uchun ijtimoiy ma’qullangan namunalarni taklif etadi;
- ayni jamiyatdagi avloddan avlodga o‘tuvchi ijtimoiy meros;
- har bir induvid tomonidan uning shaxsiy rivojlanishi va jamiyatdagi ijtimoiylashuv jarayonida o‘zlashtiriladi;
- shaxsiyatning asosiy belgilovchilaridan biri;
- mavjudligi jamiyatning beto‘xtov faoliyat yuritishi bilan bog‘liq, birorta induvidium yoki guruhga qaram emas.

M.Uoters globallashuvni ijtimoiy va madaniy mexanizmlarning jug‘rofiy chegaralanishi bo‘lmagan va odamlar orqaga ketishayotganlarini tobora chuqurroq

⁹⁹ Hess, B., Marleson, E.W. Sociology. New York: MacMillan Publishing Company, 1988. – P. 67.

¹⁰⁰ Popenoe, D. Sociology. New Jersey: Englewood Cliffs Publishing, 1980. – P. 102.

¹⁰¹ Stark, R. Sociology. California: Wordsworth Publishing Company, 1987. – P. 320.

¹⁰² Vander, J. The Sociological Experience: An Introduction to Sociology. New York: Media Communication, 1989. – P. 52.

anglayotgan jarayon sifatida belgilaydi¹⁰³. Ushbu ta'rifdan kelib chiqilsa, globallashuv mamlakatning milliy va mahalliy madaniyatiga ziyon yetkazadi. Biroq ayrim olimlar globallashuvni "amerikalashtirish" va "vesternlashtirish"ning sinonimi sifatida qarashadi, boshqacha aytganda, bu "mahalliy turmush tarzini vayron etuvchi g'arbona madaniyat, qadriyatlar hamda turmush tarzining zo'rlab tiqishtirilishidir"¹⁰⁴. Globallashtirish "madaniy rang-baranglik" hamda "madaniy ta'b"ning ziddi bo'lib, uning maqsadi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy masalalarning gegemonligini ta'minlashdir. Mazkur jarayonning yakuni, M.Uoters ta'kidlaganidek, aniq madaniy tenglikning yo'qolishi va individualizmning chekinishidir¹⁰⁵. Bu, shubhasiz, gegemonlashtirishdir, biroq unda madaniyat yuborayotganlarning qadriyatlari madaniyat olayotganlarning qadriyatlari ustidan hukmronligi tendensiyasini kuzatish mumkin. Ammo globallashuv jarayoni millatchilik va etnotsentrizmning paydo bo'lishiga olib keladigan va jamiyatni texnologik rivojlanishning asosiy jarayonida ishtirok etishdan ajratib qo'yishi mumkin bo'lgan "kulturofil" ta'sir kabi ekstremalga aylanishi mumkin. Xususan, SSSR ijtimoiy-madaniy rivojlanishning asosiy oqimidan, hatto texnologik taraqqiyotdan ma'lum darajada uzoqlashishga intildi. Bu G'arbgga nisbatan postsovet makonida texnologiyalarning rivojlanishidagi zamonaviy kechikishning sabablaridan biridir. (ammo asosiysi emas). Bunday izolyatsiya nafaqat kapitalizmga qarshi kurash, balki ko'p jihatdan tarixning ma'lum bir davrida avtonom rivojlanish uchun juda qulay bo'lgan kommunistik ijtimoiy-siyosiy mafkurasining tarqalishi bilan bog'liq edi. Globallashuv tovarlarning transmilliy oqimlari, siyosiy tushunchalar, madaniy kodlar va mahsulotlar kabi ko'plab xususiyatlarga ega. Bu sifatlar transmilliy tashkilotlardan nafaqat iqtisodiy import-eksport, balki tegishli siyosiy va madaniy falsafani ishlab chiqishni ham talab qiladi. Bunday sharoitda milliy davlatlar suverenlikdan to'xtaydi, lekin o'ziga xos geografik joylashuvi va jahon iqtisodiyotida o'ziga xos o'rniga ega bo'lgan global shaharlar toifasiga o'tadi. Iqtisodiy va madaniy avtonomiya qudratli transmilliy

¹⁰³ Waters, M. A world of difference in Globalization. – London: Routledge, 1995. – P. 3.

¹⁰⁴ Dahal, M.K. Impact of Globalization in Nepal. – Kathmandu: NEFAS & FES, 2005. – P. 57.

¹⁰⁵ Waters, M. A world of difference in Globalization. – London: Routledge, 1995. – P. 4.

korporatsiyalarning paydo bo'lishi bilan tahdid qiladi. Boshqacha aytganda, globallashuv mahalliyashtirilganlikning xalqarolashuv jarayonini rag'batlantirishga qaratilgan. Natijada madaniy o'zgarishlar "madaniy globallashuv" deb ataladi. Ommaviy axborot vositalari butun dunyodagi odamlarning ongiga cheksiz ta'sir ko'rsatishi orqali "madaniy globallashuv"ni tezlashtirmoqda. Axborot makonida madaniyatlar aralashmasi mavjud bo'lib, uning natijasida avval madaniyatlarning duragaylanishi ro'y berib, so'ngra g'arb madaniyatining global hukmronligi ta'minlanadi. Xalqaro media-magnatlar joylashgan rivojlangan mamlakatlar o'z madaniyatini rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlarga tarqatadilar, shuning uchun g'arb madaniyati kirib kelgan mamlakatning madaniyati uni asta-sekin idrok etadi va milliy munosabatlar darajasiga bog'liq bo'lgan katta yoki kichik intensivlik bilan o'z voqeliklariga moslashtiradi. Shu tarzda madaniy globallashuv jarayonining umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, bir xil ta'sirlarni keltirib chiqaradi, jarayonning barcha ishtirokchilarini birlashtiradi, madaniyatlar mafkuralardagi farqlarni tekislaydi va mavjud tengsizliklarni yashiradi. Yuqori texnologiyalar zamonaviy dunyoning markazida bo'lib, kommunikatsiya texnologiyalari madaniy o'zgarishlarning epitsentriga aylanmoqda. Shu boisdan ommaviy axborot vositalari dunyo miqyosida madaniyatlarning o'zaro ta'sirini ta'minlash uchun foydalanadigan kommunikatsiya texnologiyalarini doimiy ravishda takomillashtirishga intiladi. Qolaversa, ular nafaqat madaniyatni o'zgartirishga, balki turli ijtimoiy tizimlarda mutlaqo yangi madaniyatni o'ylab topish va targ'ib qilish imkoniyatiga ham egadirlar.

Shu munosabat bilan OAVni monopoliyachi texnologik institutlar deb qarash mumkin, N.Postman ularni «texnopoliyalar» deb atagan edi¹⁰⁶. Ommaviy axborot vositalari ko'p asrlik milliy madaniyatlarni globallashuv jarayonida o'zlari yaratgan madaniyat bilan almashtirganiga, madaniyatning asosiy komponentlaridan biri bo'lgan ko'plab qadimiy tillar (masalan, Janubiy Amerikada arxi tili va Kanada xalqlarining bir qator ko'hna tillari) yo'qolib ketganiga ko'plab

¹⁰⁶ Postman, N. Technopoly. – New York: Knopf, 1992. – P. 56.

misollar keltirsa bo‘ladi. Madaniy sohalarda ommaviy axborot vositalari va texnologik yutuqlar ta’sir qilgan yana bir jihat – vaqt, makon va inson munosabatlari tushunchalari. “Just-in-time” (Ayni o‘z vaqtida) texnologiyalari (JIT) yoki axborot oqimlari real vaqtda translyatsiya yangiliklarining “yangiligi” haqidagi tasavvurni o‘zgartirdi. Geografik masofalar zamonaviy aloqa tizimlarida uzoq vaqtdan beri ahamiyatsiz bo‘lib kelgan, shunga o‘xshash vaziyat shartnomaviy va shaxsiy bo‘lmagan odamlar munosabatlarida shakllangan. Ommaviy axborot vositalari sonining ko‘payishi va ularning xilma-xilligini ta’minlash odamlar o‘rtasidagi bevosita muloqotning qisqarishiga olib keldi. Qadimgi davrlarda muloqot jarayonida til, masofa va kontekst muhim masalalar hisoblangan, ammo tezkor yoki sekin aloqa vositalaridan zamonaviy foydalanish va ularning xilma-xilligi insonning ongida hal qiluvchi omil bo‘lib, uning muloqotida asosiy rolni o‘ynaydi. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari madaniy o‘zgarishlarning yakuniy natijasi bo‘lgan globallashuv jarayonida katta rol o‘ynaydi. Frankfurt maktabi vakili bo‘lgan ommaviy axborot vositalari, madaniyat sohalari globallashuv jarayonining tarqalishiga va uning maqsadlariga erishishga, mavjud milliy madaniyatlarni o‘zgartirishga yoki tubdan yangi madaniyatni joriy etishga hissa qo‘shadigan madaniyatni ishlab chiqaradi. Qadriyatlar madaniyatning belgilovchi elementi, uning o‘zagidir. Madaniyat qadriyat nuqtayi nazaridan jamiyatdagi qadriyatlarni ochib beruvchi, tartibga soluvchi, saqlovchi va uzatuvchi o‘ziga xos ijtimoiy mexanizm turidir. Madaniyatning yaxlitligi doimo umuminsoniy qadriyatlar va milliy madaniyatning sintezini o‘z ichiga oladi. Madaniyatning eng hayratlanarli xususiyatlaridan biri shundaki, u har qanday umuminsoniy qadriyatlarni o‘zlashtirishdagi har qanday taraqqiyot bilan birga rivojlanib, o‘zining milliy o‘ziga xosligini saqlab qolishi mumkin. Zamonaviy integratsiya jarayonlari sharoitida xristian diniga asoslangan G‘arb madaniyatiga islom, sharq madaniyati va boshqalar kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy dunyo madaniy tizimlarning ochiqligi, ularning xilma-xilligi bilan

tavsiflanadi. Bunday dunyoda hayot yanada qiziqarli va qiyinchiliklarga javob topish qulayroq bo'ladi¹⁰⁷.

Zamonaviy jamiyat madaniyati madaniyatning eng xilma-xil qatlamlari yig'indisidir, boshqacha aytganda, u hukmron madaniyat va submadaniyatlardan, hattoki qarshi madaniyatdan iborat. XX asr xalqlar va madaniyatlarining "ekumenik uchrashuvi" asri deb atalgan. Bitta madaniyatning qadriyatlari umumbashariylikni da'vo qila olmaydi. Madaniy farqlar global, umuminsoniy muammolarni hal qilishda ma'lum psixologik, iqtisodiy va siyosiy to'siqlarni keltirib chiqaradi. Madaniyatlar muloqoti potensial va haqiqiy qarama-qarshiliklarni yengishga yordam beradi. Madaniy muhit tez o'zgarib, tobora ko'p jinsli bo'lib bormoqda.

Madaniy xilma-xillik insoniy jamiyatning transchegaraviy migratsiyalar, milliy va boshqa ozchiliklarning alohida madaniy o'ziga xosligi, globallashtiruv oqibati, dunyoning barcha hududlarida o'zaro aloqalarning o'sishi va axborot sohasidagi yutuqlar hamda aloqa vositalarining rivojlanishi natijasida yuzaga chiqqan muhim shartidir.

Borgan sari aksariyat odamlar "ko'p madaniyatli" me'yorda yashaydilar va o'zlarining bir qancha madaniy o'ziga xosliklarini boshqarishga majbur bo'lishadi. Madaniy xilma-xillik rivojlanishi va to'g'ri boshqarilishi kerak bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy foyda keltiradi. Boshqa tomondan, o'sib borayotgan madaniy xilma-xillik yangi ijtimoiy va siyosiy muammolarni, ko'pincha, qo'rquv va inkor etishni keltirib chiqaradi. Stereotiplar, irqchilik, ksenofobiya, murosasizlik, kamsitish va zo'ravonlik mahalliy va milliy hamjamiyatlarning tinchligi, mohiyatiga tahdid solishi mumkin.

Madaniyatlar o'rtasidagi muloqot demokratik muloqotning eng qadimiy va asosiy usuli sifatida chetlanish, zo'ravonlikni yengishga yordam beradi. Bu ko'p madaniyatli dunyoda tinch va konstruktiv hamkorlik qilish hamda jamiyat va daxldorlik tuyg'usini rivojlantirish imkonini beradi. Siyosiy ma'noda "madaniyatlararo muloqot" atamasi haligacha aniq ta'rifni olgani yo'q, biroq u

¹⁰⁷ Буряк Н.Ю. Культура языковой личности в поликультурной среде ВУЗа. Дисс... на соиск. степени к. культурологии. КГУКИ. – Краснодар, 2012. – С. 124.

tamaddunning izchil rivojlanishiga, ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarni yengib o'tishga xizmat qilishi yaqqol ko'rinib turibdi. Umumiy ma'noda madaniyatlararo muloqotning maqsadi ko'p madaniyatli dunyoda tinch va konstruktiv hayotni ta'minlash, jamiyat va dahldorlik tuyg'usini rivojlantirishdan iborat. Madaniyatlararo muloqot inson huquqlari, demokratiya va qonun ustuvorligiga hurmatni kuchaytirish orqali nizolarning oldini olish, hal qilish vositasi ham bo'lishi mumkin. Xususan, ilmiy adabiyotlarda madaniyatlararo muloqotning quyidagi maqsadlari keltirilgan:

- dunyo haqida fikr almashish, atrofdagi dunyoga boshqa nuqtayi nazardan qaraydiganlarning munosabatini tushunish;

- turli xalqlarning madaniy an'analari va g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash;

- nizolarni zo'ravonlik bilan hal qilmaslik to'g'risida konsensusga erishish;

- madaniy xilma-xillikni demokratik yo'l bilan boshqarishga ko'maklashish, mavjud ijtimoiy va siyosiy mexanizmlarning barcha turlariga zarur tuzatishlar kiritish;

- xilma-xillikni tahdid sifatida qabul qiladiganlar va uni afzallik deb biluvchilar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish;

- ilg'or tajriba almashish, ayniqsa, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy xilma-xillikni demokratik boshqarish va ijtimoiy hamjihatlikni rag'batlantirish;

- turli madaniyat vakillari tomonidan yangi loyihalarni birgalikda ishlab chiqish va amalga oshirish.

“Madaniyatlararo muloqot” atamasining ta'rifi bilan solishtirganda, uni tavsiflovchi shart-sharoitlar, “qulay omillar” ni tavsiflash ancha oson. Ilmiy tadqiqotlarning to'plangan tajribasi shuni ko'rsatadiki, dastlab, bajarilishi yoki jarayonda erishilishi kerak bo'lgan kamida oltita muhim shart mavjud:

- muloqotda ixtiyoriy ishtirok etish;

- barcha ishtirokchilarning teng qadr-qimmati;

- ochiqlik, qiziquvchanlik va sodiqlik, muloqotda “g'alaba qozonish” istagi yo'qligi bilan tavsiflangan munosabat (har ikki tomonda);

- madaniy o'xshashlik va farqlarni hisobga olishga tayyorlik;
- o'ziga xos va "begona" madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarning minimal darajasi;
- madaniy farqlarni tushunish va hurmat qilish uchun umumiy til topish qobiliyati.

Yevropa Ittifoqi madaniyatlararo muloqot belgilarini juda kam keltiradi, ammo uni 2003-yildagi "Opatiy deklaratsiyasi"dan topish mumkin¹⁰⁸. "Madaniyatlararo dialog bo'yicha oq kitob" haqidagi konsultatsiya jarayoni maqsadida Yevropa Ittifoqi quyidagi taxminiy ifodalashlarni taklif etadi: madaniyatlararo dialog turli madaniyatlarga mansub bo'lgan insonlar va guruhlar o'rtasidagi, boshqalarni global tushunishni yanada chuqurlashtirishga olib keladigan ochiq va hurmatga sazovor fikrlar almashinuvidir¹⁰⁹. Bu yerda "ochiq va hurmatga loyiq" ta'rifi "qadriyatlar tengligiga asoslangan sheriklar" ma'nosini, "fikrlar almashinuvi" madaniy o'ziga xoslikni ochib beruvchi har qanday o'zaro harakatni, "guruhlar" o'z vakillari orqali harakat qiladigan turli jamoa (oilalar, jamoat, assotsiatsiya, xalq)ni anglatadi. "Madaniyat" hayot tarzi, odatlar, e'tiqodlar va avloddan avlodga yetkaziladigan barcha narsalarni, shuningdek, badiiy ijodning turli shakllarini o'zida jamlaydi, "dunyoni qabul qilish" qadriyatlar va fikrlash usullarini ifodalaydi.

Madaniyatlar muloqoti ularning o'zaro qiymatlarining o'zgarishiga va aqliy hamda moddiy mehnatlari natijalarini o'zaro boyitishga olib keladi. Madaniyatlar muloqoti turli darajalarda amalga oshiriladigan hamkorlikka asoslanadi:

- 1) shaxslararo (turli madaniyatlarga mansub odamlar uchrashuvi);
- 2) professional (turli kasb vakillarining xizmat safarlari);
- 3) an'anaviy (etnoslar, katta va kichik xalqlarning aloqalari);
- 4) davlatga xos (davlat va siyosiy qurilmalarning hamkorligi);

¹⁰⁸ Межкультурный диалог как элемент сближения стран и народов Совет Европы о развитии межкультурного диалога // Аналитическое управление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации. – 21.09.2013. – URL: <https://refdb.ru/look/2353388.html> (дата обращения: 24.08.2022).

¹⁰⁹ Белая книга Совета Европы по межкультурному диалогу. Жить вместе в равном достоинстве. Утверждена министрами иностранных дел стран-членов Совета Европы на 118-й сессии Комитета министров Страсбург, 7 мая 2008 года // Совет Европы. – Июнь 2009 г. – URL: <https://www.coe.int/ru/web/moscow/belaa-kniga> (дата обращения: 24.08.2022).

5) xalqaro (xalqaro tashkilotlarning faoliyatlari).

Muloqot jamiyat madaniy merosining erkin va ochiq almashinuvi sifatida tavsiflanadi. Bunday almashinuv faqat tinchlik sharoitida, zo‘ravonlik, harbiy-siyosiy, iqtisodiy va boshqa bosimlarni inkor etadigan vaziyatlardagina sodir bo‘lishi mumkin. Birorta madaniyat qobig‘iga o‘ralib rivojlana olmaydi. Madaniyatining o‘ziga xosligini saqlab qolish va boshqalarning ovozini go‘yoki dunyoga o‘zgacha bir nigoh sifatida his etmoq uchun boshqa madaniyatlarni qabul etmoq va tushunmoq zarur. Bu o‘rinda muloqot barcha narsani qamrovchi va universal xarakter kasb etadi¹¹⁰. Suhbat sheriklarni boyitadi, chunki har bir kishi bunda o‘z imkoniyatlari chegarasini emas, balki cheksiz potensial kengayishini ko‘radi. Madaniyatlarning har biri boshqa madaniyatlar tajribasini nafaqat ekvivalent, balki o‘z madaniyatini boyitish sifatida ham qabul qilishi kerak. Qolaversa, har bir madaniyat o‘zining xususiyatlari va farqlari bilan qiziqarli va qimmatlidir.

Har qaysi madaniyat ma’lum ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga muqobillikni o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, madaniyatlar muloqoti turli xalqlar vakillari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishning soddalashishiga va turli dunyoqarashlar asosida ular o‘rtasidagi ziddiyat darajasining pasayishiga olib keladi. Bu barchaga boshqa madaniyatlarning aniqlangan farqlarini o‘z madaniyatiga qabul qilish imkonini beradi. Tomonlarning o‘zaro hurmatisiz madaniyatlar muloqoti mavjud bo‘la olmaydi, chunki bir-biriga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishgina elatlararo va millatlararo munosabatlarda barqarorlik, tinchlik, xavfsizlikni mustahkamlashni ta’minlaydi. Ideal holda, globallashuv va yuqori texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida madaniyatlararo muloqot insoniyat tamaddunining izchil rivojlanishi uchun madaniyatlararo qadriyatlarni butunicha shakllantirishi kerak.

¹¹⁰ Буряк Н.Ю. Лингвопедагогическая культура: учебное пособие для студентов направления подготовки бакалавриата. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2020. – С. 218.

2.3-§. Globallashuv davrida madaniyatlararo aloqa tizimidagi madaniy o‘ziga xoslik

Rivojlanayotgan zamonaviy globallashuv jarayoni turli davlatlar, xalqlar va madaniyatlarning o‘zaro aloqalari va bog‘liqliklari kengayishiga olib keladi. Hozirgi vaqtda boshqa xalqlar madaniyati ta’sirida bo‘lmagan madaniyatlarni topish mumkin emas. Siyosat, iqtisodiyot va madaniyatdagi global o‘zgarishlar madaniyatlar va xalqlarning jiddiy tarqoqligi bilan birga keladi, shuning uchun alohida xalqlar madaniy o‘zini namoyon qilishga va o‘zlarining madaniy qadriyatlarini saqlab qolishga intilishadi. Amerika madaniyati va millati shakllanishining asosiy shart-sharoit va omillarini o‘rgangan E.A.Usovskaya millatlararo munosabatlarning bir-biriga zid xarakterini ko‘rsatib, shunga e’tiborni qaratdiki, “erituvchan qozon” ta’limoti o‘rniga kelgan multikulturalizm milliy tenglik muammosining o‘tkirlashuviga sabab bo‘ldi¹¹¹.

Zamonaviy fanda tez-tez ishlatiladigan “o‘ziga xoslik” tushunchasini ko‘rib chiqaylik. O‘ziga xoslik – bu shaxsning unga ijtimoiy-madaniy makonda o‘z o‘rnini aniqlash va uni o‘rab turgan dunyoda erkin harakat qilish imkonini beruvchi ma’lum bir ijtimoiy guruhga mansubligini anglashidir. Har bir shaxs bir vaqtning o‘zida bir nechta ijtimoiy va madaniy jamoalarning a’zosi bo‘lishi mumkin, shuning uchun guruhga a’zolik turiga qarab, ilmiy adabiyotlarda o‘ziga xoslikning quyidagi turlari ajratiladi: milliy, fuqarolik, etnik, madaniy, kasbiy, diniy, siyosiy. Madaniyatshunoslik va madaniyatlararo muloqotda o‘ziga xoslik milliy va madaniy o‘ziga xoslikning asosi, boshqasidan farqli o‘laroq, o‘ziga xoslik ko‘rsatkichi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu munosabat bilan, madaniyatlararo muloqot kommunikantlarning o‘zaro ta’siri sodir bo‘lganda, qarama-qarshi o‘ziga xosliklarning munosabati sifatida qaralishi kerak. A.P.Sadoxinning so‘zlariga ko‘ra, madaniy o‘ziga xoslik – bu shaxsning o‘ziga,

¹¹¹ Усовская Э.А. Третий российский культурологический конгресс с международным участием «Креативность в пространстве традиции и инновации»: тезисы докладов и сообщений. – СПб.: Эйдос, 2010. – С. 224.

boshqa odamlarga, jamiyatga va butun dunyoga nisbatan qadriyatli munosabatini shakllantiradigan ma'lum bir madaniyat yoki madaniy guruhga mansubligi¹¹².

Madaniy o'ziga xoslikni kommunikativ jarayonga ta'sir o'tkazuvchi ahamiyatli uskuna sifatida qarash muhimdir, qolaversa, madaniy rang-baranglik davrida boshqa madaniyatlarni bilmay turib, madaniy o'z-o'zini namoyon etish imkonsiz. Shundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, madaniy o'ziga xoslikning mohiyati undan foydalanuvchi individ tomonidan tegishli madaniy normalar, namunali xulqlarni, qadriyatlar yo'nalishi va tilni tushunib turib qabul qilishda, o'z "men"ini muayyan jamiyatda qabul qilingan xarakteristika va haqiqatlarni tushunishda yuz ko'rsatadi.

J.A.Verxovskayaning fikricha, madaniyatlararo aloqa jarayonida har bir kishi bir vaqtning o'zida ikkita asosiy muammoni hal qiladi: madaniy o'ziga xosligini saqlab qoladi va boshqa madaniyatga qo'shiladi¹¹³. Turli madaniyat vakillarining "o'zimizniki" va "begona"ga bo'linish xususiyatini madaniyatlararo aloqada madaniy o'ziga xosliklar paydo bo'lishi bilan bog'liq muammolar doirasi belgilaydi. Olimning ta'kidlashicha, madaniyatlararo aloqada "o'zimizniki" va "begona" o'rtasidagi chegara masalasi yuzaga chiqishi muqarrardir. "O'zimizniki" sifatida kishi kelib chiqqan, u yashaydigan va tarbiyalanadigan, tilida gapiradigan va o'ylaydigan, an'analarini xotirasida asraydigan, o'z fe'l-atvoriga singdiradigan madaniyat nazarda tutiladi. O'zimizniki va begona madaniyat o'rtasidagi chegara, bir tomondan insonga bog'liq bo'lmagan sharoit bilan, ikkinchi tomondan esa, uning erkin tanlovi bilan belgilanishini V.M.Mejuyev odilona ko'rsatib o'tgan¹¹⁴. Mazkur chegarani aniqlash oson emas.

K.Levi-Stross ibtidoiy jamoalar hayotiy faoliyatini tashkil qilish prinsipida "o'zimizniki" – "begona" dixotomiyasiga asoslanib, ular uchun xarakterli bo'lgan sodda etnotsentrizmning orqa tomoni – "o'zimizniki" va "begona" o'rtasidagi

¹¹² Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М.: Мысль, 2004. – С. 57.

¹¹³ Куропятник А.И. Мультикультурализм. Нация. Идентичность (перспективы мультикультурного развития России) // Глобализация и культура: аналитический подход. – СПб., 2003. – С. 128.

¹¹⁴ Межуев В.М. Философия культуры в системе современного знания // Личность. Культура. Общество. – 2020. – Вып. 2 (22). – С. 143.

masofani o'rnatishga urinish ekanligiga e'tibor qaratdi¹¹⁵. Olimning taxminicha, insoniy madaniyatning rang-barangligi uning tashuvchilari ihotalanganligi bilan kamdan kam hollarda belgilanadi, aksariyat hollarda, ularni birlashtiradigan aloqalar bilan shartlanadi.

Endi "milliy o'ziga xoslik" tushunchasining xususiyatlarini qarab chiqamiz. Bu iborani tushunishga bir necha yondashuvlar mavjud. A.I.Kuropyatnik milliy o'ziga xoslikni shakllantirish va aniqlash uchun yagona belgilar to'plami yo'qligi haqida yozadi¹¹⁶. X.Seton-Uotson taxminicha, milliy o'ziga xoslik jamiyatning katta qismi unga ishongandagina paydo bo'ladi¹¹⁷. F.Bart milliy o'ziga xoslikning quyidagi belgilarini ko'rsatdi: o'zini jilovlash, siqish va biologik qayta ishlay olish qobiliyati, umumiy fundamental madaniy qadriyatlar mavjudligi, o'zaro aloqa maydonini yaratish, boshqa jamoatlar va guruhning o'z a'zolari tomonidan alohida guruh sifatida belgilanish¹¹⁸. Biroq ayrim olimlar bu yondashuvga qo'shilmaydilar. Xususan, Y.E.Lane va S.Erssonlarning taxmin qilishlaricha, boshqa madaniyat vakillarining katta miqdordagi jamiyatiga qo'shilgan holatda ham o'ziga xoslikni saqlab qolsa bo'ladi¹¹⁹. M.Billig milliy o'ziga xoslik, birinchi navbatda, kognitiv va sotsiologik fenomen ekanligi borasida yozadi¹²⁰.

Milliy o'ziga xoslikni etnomadaniyatga taalluqlilikka asoslanib belgilaydigan olimlar farazicha, u eng avvalo, tarixiy ildizlar hamda din, til va butun milliy me'morchilik orqali ishlab chiqariladigan ramziy shakllarning spetsifikasi bilan shartlangan. Ayrim olimlar milliy o'ziga xoslikni siyosiy (fuqaroviy va hududiy) belgilar bilan aniqlashga moyil. E.Smit fikriga ko'ra, milliy o'ziga xoslik etnik va siyosiy-hududiy komponentlarni o'zida, albatta, birlashtiradi.¹²¹

Zamonaviy dunyoda o'zaro madaniyatlararo ta'sir odatiy holga aylandi. Oldingi vaqtlarda turli xalqlarning tanlangan vakillarigina bir-birlari bilan

¹¹⁵ Levy-Strauss, C. Race et histoire. – Meditations, 1973. – P. 21.

¹¹⁶ Куропятник А.И. Мультикультурализм. Нация. Идентичность (перспективы мультикультурного развития России) // Глобализация и культура: аналитический подход. – СПб., 2003. – С. 143.

¹¹⁷ Seton-Watson, H. Nations and States. – L., 1977. – P. 58.

¹¹⁸ Barth, F. Introduction // Ethnic Groups and Boudaries: The Social Organization of Cultural Difference / ed. By F. Barth. – Bergen; Oslo; L., 1969. – P. 35.

¹¹⁹ Ersson, S. Culture and Politics: A comparative Approach. – Aldershot, 2005. – P. 76.

¹²⁰ Billig, M. Social Psychology and Intergroup Relations. – L., 1976. – P. 90.

¹²¹ Smith, A.D. National Identity. – L., 1991. – P. 21.

uchrashib, muloqotda bo‘lishar edi, ammo bugun madaniyatlararo uchrashuvlar qariyb hamma joyda – ishda, maktabda va hatto supermarketda ham sodir bo‘ladi. Ayrim olimlar boshqalar ham xuddi ulardek o‘ylaydi, o‘zini tutadi va atrofdagi dunyoni qabul qiladi deb taxmin qilishadi (psevdokonfliktlar nazariyasi)¹²². Shu bilan birga, ko‘pchilik olimlar fikricha, odamlar ayrim xabarlarining muayyan ahamiyatini nazarda tutishlari mumkin, biroq ularning muxoliflari unga boshqa ma’no berishlari va bu real ziddiyatlarni keltirib chiqaradigan tushunmovchilikka olib kelish ehtimoli bor. Madaniyat ana shunday tushunmovchilik va ziddiyatlarning sabablaridan biri bo‘lishi mumkin, chunki u odamlar tevarakdagi dunyoni qay tarzda qabul qilishlari, unga qanday ma’no berishlari va qabul qilinganlarga qanday munosabat bildirishlariga sezilarli ta’sir o‘tkazadi¹²³.

Madaniyat insoniy muloqotlarga ma’lum darajada ta’sir o‘tkazishiga qaramay, u muloqotning barcha qirralarini tushuntira olmaydi, chunki odamlarning bir-birlari bilan o‘zaro muloqot qilishlari va ziddiyatlarni bartaraf etishlari ularning individual o‘ziga xosliklariga bog‘liq. Mazkur individual xarakteristikalar ularning kimligi, qayerda tug‘ilganligi, atrofdagi olamni qanday qabul qilishlari, tengqurlari va OAVning qanday xabarlarini o‘zlashtirishlari, o‘zgalarga qanday munosabat bildirishlari, ularning fikricha, boshqalar ularni qanday qabul qilayotganligiga, ular o‘zaro qanday harakat va muloqot qilishlariga asoslanadi¹²⁴.

¹²² Bruner, J.S. & Tagiuri, R. The perception of people. In G. Lindzey (Ed.). Handbook of social psychology Vol. 1. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. – P. 541; Krippendorff, K. & Bermejo, F. On communicating. – New York, NY: Routledge, 2021. – P. 83.

¹²³ Jandt, F.E. An introduction to intercultural communication; Identities in a global community (7th ed.). – Thousand Oaks, CA: Sage, 2013. – P. 71; Klopff, D.W. Intercultural encounters: The fundamentals of intercultural communication (4th ed.). – Englewood, CO: Morton Publishing Company, 1998. – P. 72; Lustig, M.W. & Koester, J. Intercultural competence: Interpersonal communication across cultures. – Boston, MA: Pearson, 2013. – P. 64; Oetzel, J.G. Intercultural communication: A layered approach. – New York, NY: Vango Books, 2009. – P. 53; Samovar, L.A. & Porter, R.E. Communication between cultures (8th ed.). – Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 2020. – P. 49.

¹²⁴ Adler, R.B., Rodman, G. & du Pré, A. Understanding human communication (12th ed.). – New York, NY: Oxford University Press, 2013. – P. 46; DeVito, J.A. The interpersonal communication book (14th ed.). – Boston, MA: Pearson, 2015. – P. 61; Doise, W. Levels of explanation in social psychology. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 90; Gamble, T.K. & Gamble, M. Communication works (11th ed.). – New York, NY: McGraw-Hill, 2021. – P. 77.

O‘z tabiatiga ko‘ra, madaniyatlararo butunlay tushunmaslik¹²⁵ va ziddiyatlar¹²⁶ murakkab hodisadir. Ular madaniyatni, idrok etishni, o‘ziga xoslikni, etnotsentrizmni, ishonchli munosabatlarni ta‘minlash muammosini, ziddiyatlarni boshqarish san‘atini, madaniyatlararo aloqa vakolatini, turli xalqlar vakillarini birlashtiradi. Turli ilmiy tizimlarda yuqoridagi turkiy unsurlarni izohlovchi ko‘plab nazariyalar ishlab chiqilgan. Taassufki, faqat ayrim ilmiy ishlardagina barcha unsurlarning o‘zaro murakkab aloqasi o‘rganilgan.

Shu bilan birga, nazariy asoslarni shakllantirish madaniyatlararo qarama-qarshilik ham ziddiyatlar ichidagi murakkab sabab-oqibat aloqalarini o‘rganish uchun foydali va zarurdir¹²⁷.

L.Fon Bertalanfi sistemasi nazariyasiga muvofiq¹²⁸, alohida unsurlar hodisani tushuntira olmaydi, chunki oxirgisi uning ihotalangan har qanday qismidan ko‘ra ko‘proq. Aloqa muayyan muhitda ro‘y beradigan integratsiyalashgan jarayon, bu yagona hodisa emas. Shunga ko‘ra, mazkur jarayonni tushunish uning tarkibiy unsurlarini aniqlashga muhtojdir. Transintizomlilik¹²⁹ va ijtimoiy-ekologik model¹³⁰ turli tadqiqot va nazariyalarni birlashtirish yo‘li bilan alohida tartibotlar doirasidan chiqadigan nazariy asosni yaratishga imkon berishi bilan qiziqarli bo‘lgan o‘xshash qadriyat yondashuvlariga asoslanadi. Bu alohida unsurlarning o‘zaro aloqasini tushunishga yordam beradi, hatto murakkab muammolarni hal etishning potensial yechimini ham taklif etadi¹³¹.

¹²⁵ Chen, G.M. & Starosta, W.J. Foundations of intercultural communication. – Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 1998. – P. 103; Gudykunst, W.B. Theorizing about intercultural communication. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2019. – P. 116.

¹²⁶ Canary, D.J. & Lakey, S.G. Managing conflict in a competent manner: A mindful look at events that matter. In J.G. Oetzel & S. Ting-Toomey (Eds.). The Sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2006. – P. 189; Roloff, M.E. & Wright, C.N. Social cognition and conflict. In J. G. Oetzel & S. Ting-Toomey (Eds.), The Sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice (2nd ed.) Thousand Oaks: Sage, 2013. P. 147.

¹²⁷ Frodeman, R. The Oxford handbook of interdisciplinarity. New York, NY: Oxford University Press, 2020. P. 80.

¹²⁸ Von Bertalanffy, L. General system theory: Foundations, development, applications. New York, NY: George Braziller, 1968. P. 57.

¹²⁹ Mittelstrass, J. Transdisziplinarität — wissenschaftliche Zukunft und institutionelle Wirklichkeit. – Constance: Universitätsverlag Konstanz, 2003. – S. 29.

¹³⁰ Bronfenbrenner, U. & Ceci, S.J. Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model. Psychological Review. – 1994. – 101(4). – P. 571.

¹³¹ Frodeman, R. The Oxford handbook of interdisciplinarity. – New York, NY: Oxford University Press, 2020. – P. 78.

Mohiyatan, globallashuv sharoitida madaniyatlararo muloqotni o'rganishning nazariy asosi madaniy o'ziga xoslikni, ziddiyatning mohiyatini, madaniyat, idrok va etnotsentrizmning turli xalqlar vakillari o'rtasida tushunmovchilikka olib kelishini sinchiklab o'rganishga tayanadi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va madaniyatlararo aloqa kompetensiyasini rivojlantirish orqali nizolarni samarali boshqarish yoki ularning oldini olish variantlari ko'rib chiqiladi. Bu kompetensiya ishonch, bilish va ijtimoiy metakognitsiya orqali shakllanadi. Tizimlar nazariyasi va ijtimoiy-ekologik modelga muvofiq madaniyatlararo tushunmovchilik hamda nizolarni muvaffaqiyatli boshqarishning turli elementlarini o'rganish orqali madaniyatlar to'laqonli konstruktiv muloqotiga imkon beruvchi nazariy tuzilmalarni ishlab chiqish mumkin. Turli nazariyalarning triangulyasiyasiga asoslangan keng nazariy asos potensial qarama-qarshilikni kamaytiradi. U fikrlar, madaniyatlar, idrok etishlar, o'ziga xosliklar, etnotsentrizm, ishonch, ziddiyatlar, anglash, ijtimoiy metabolish va madaniyatlararo aloqaviy vakolatlarini tadqiq etish imkonini beradi.

Inson dunyoni va dunyo insonni qabul etishi, qaysidir darajada, uning o'ziga xosligini belgilaydi. O'ziga xoslik insonlarning muloqot qilishi – xabarni qabul qilish va sharhlashiga¹³², shuningdek, ularning o'z-o'zini idrok etishi, boshqalar bilan o'zaro munosabatni nazarda tutuvchi o'ziga baho berishiga ta'sir o'tkazadi. O'zi haqidagi tasavvurlar inson o'zini qanday ko'rishiga, boshqalar bu odamni qanday qabul qilishiga va o'ylashiga tegishli. Inson o'z obrazi orqali ijro etayotgan rolni, o'zi taalluqli deb biladigan kategoriyani, o'zini ta'riflash yoki aniqlashtirish uchun foydalanadigan so'zlari, o'zgaralar uni qanday ko'rishayotganini tushunish (metabilish)ni o'zida jamlaydi¹³³. “Men” obrazi, shuningdek, “Men-sxema” deb ham ataladi va o'zida odamlar “Men”ini tanishlari uchun foydalanadigan chizgilarni saqlaydi. Mazkur chizgilar va insonni belgilaydigan barcha axborotlar samoreferant kodlashtirish deb ataladigan aloqa tizimida tashkil topadi¹³⁴.

¹³² Doise, W. Levels of explanation in social psychology. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 97.

¹³³ Gamble, T.K. & Gamble, M. Communication works (11th ed.). – New York, NY: McGraw-Hill, 2021. – P. 83.

¹³⁴ Rogers, T.B., Kuiper, N.A. & Kirker, W.S. Self-reference and the encoding of personal information // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – No 35. – P. 681.

O'ziga past baho beruvchi kishilarga, odatda, ijtimoiy parokandalik hamroh bo'ladi. O'zi haqidagi salbiy tasavvur stereotiplar, xurofotlar va shuningdek, yolg'on e'tiqodlarga aoslanadi¹³⁵, ular esa potensial ziddiyatli vaziyatlarni tug'diradi. Shunday bo'lsa-da, ilmiy jamoatchilikda stereotiplar va xurofotlar o'ziga baho berishni tiklashda foydali bo'lishi mumkin degan fikr taqdim etilgan¹³⁶. Manfiy qayta aloqa insonlarning o'zlariga baho berishiga xavf soladi va o'z-o'ziga baho berishni tiklashga intilib, ushbu qayta aloqani berayotganlarning yanada salbiyroq baholanishiga olib keladi¹³⁷. O'zini hurmat qilish inson o'zini qanchalik sevishi va qadrlashini xarakterlaydi. U, ko'pincha, yutuqlar yoki inson hayoti davomida duch keladigan omadsizliklar bilan bog'liq¹³⁸. Shu tariqa, o'zini baholash insonning o'ziga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'lishiga ta'sir o'tkazadi¹³⁹. Demak, inson o'zini qanchalik ijobiy idrok qilsa, uning o'ziga bergan bahosi o'zini past baholaydigan odamnikiga qaraganda yuqori va u muloqotga ko'proq moyil bo'ladi. Qolaversa, o'zini yuqori baholaydigan kishi, katta ehtimol bilan, o'zgalar haqida ham ijobiy fikrda bo'ladi, zero, shubhasiz, ular uni qabul qilishlarini kutadi. Bu odamlar o'zining fe'l-atvoriga o'zgalarning salbiy munosabatidan xavfsirashmaydi, shu bois boshqalar uni kuzatib turishganida ular o'z so'zlari va harakatlarida qat'iy bo'lishadi, shuningdek, o'z sha'nlariiga bo'lgan konstruktiv tanqidni ham oson qabul qiladilar. Aksincha, o'zini negativ idrok etadigan kishida o'zini baholash darajasi ham past, u hamisha boshqalarni tanqid qilib, ulardan inkor kutishga moyil bo'ladi.

U o'z mehnatiga ham tanqidiy munosabatda, boshqalar tomonidan ehtimoliy ma'qullamasliklarga nisbatan sezuvchan bo'ladi, chunki bunday kishi o'zi yuqori turuvchi deb biladigan insonlardan tahdidni his qilib turadi va unga o'zgalarning

¹³⁵ Fein, S. & Spencer, S.J. Prejudice as self-image maintenance: Affirming the self through derogating others. *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1997. – No 73(1). – P. 36.

¹³⁶ Florack, A., Scarabis, M.C. & Gosejohann, S. The effects of self-image threat on the judgment of out-group targets // *Swiss Journal of Psychology*. – 2019. – No 64(2). – P. 94.

¹³⁷ Fein, S. & Spencer, S.J. Prejudice as self-image maintenance: Affirming the self through derogating others. *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1997. – No 73(1). – P. 38.

¹³⁸ Gamble, T.K. & Gamble, M. *Communication works* (11th ed.). – New York, NY: McGraw-Hill, 2021. – P. 85.

¹³⁹ Adler, R.B., Rodman, G. & du Pré, A. *Understanding human communication* (12h ed.). – New York, NY: Oxford University Press, 2013. – P. 54.

ziddiyatli sharoitni yuzaga keltiradigan negativ sharhlaridan himoyalaniş qiyin bo‘ladi¹⁴⁰.

Shunday qilib, o‘zini baholash inson muloqotiga sezilarli ta’sir o‘tkazadi. Agar inson uchun muhim bo‘lgan odamlar uni ijobiy baholashsa, bu unga o‘zini qabul etilgan, hurmatli, munosib, jozibador va ahamiyatli his etishga imkon beradi. Buning natijasi esa inson uchun o‘zi to‘g‘risida ijobiy obrazning va o‘zini yuksak baholashning rivojlanishidir. Biroq fikrlari inson uchun muhim bo‘lgan odamlar u haqida negativ tasavvurda bo‘lishsa, unda o‘z-o‘zini manfiy idrok etish rivojlanadi, o‘zini baholash darajasi ham pasayadi.

Yuqoridagilar shundan guvohlik beradiki, o‘ziga xoslik vaqt ichida rivojlanadigan ijtimoiy qurilma bo‘lib, obyektiv va qat’iy emas, balki aniq subyektiv kategoriyadir¹⁴¹. Chunki tildan foydalanadigan har bir kommunikant o‘z nutqiga shaxsiy xususiyatini, dunyoqarashini singdirgan holda so‘zlaydi. Bu esa uning milliy-madaniy qarashi bilan bevosita bog‘liq. Tabiatan yumshoq, beozor insondan haqoratli so‘zlar chiqishi qiyin, bu uning o‘ziga xosligi hisoblanadi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, “Mazkur ijtimoiy qurilma boshqalar bilan o‘zaro aloqadagina mazmun kasb etadi”¹⁴². Sababi kommunikatsiya jarayoni adresat va adresantning muloqoti orqali aktuallashadi. Turli millatga mansub bo‘lgan kommunikatorlarning muloqoti har doim ham kutilgan natijani bermasligi aniq. “O‘ziga xoslik o‘zlashtirilmaydi va konkretlashtirilmaydi, u yaratiladi, aks ettiriladi va odamlar bilan o‘zaro harakatda qo‘llab-quvvatlanadi”¹⁴³. Bu degani boshqa shaxs nutqiga oid o‘ziga xoslik o‘z-o‘zidan boshqalar nutqiga ko‘chmaydi, ko‘chishi uchun esa qarashlar, tafakkur bir-biriga yaqinlashishi talab etiladi. Vaqt o‘tgan sari muloqot nutqidagi o‘ziga xoslik butunlay o‘zgarib ketmaydi, balki shakllanishda davom etadi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, “inson umri davomida o‘zgarishiga qaramay, o‘ziga xoslik nisbatan muqim va sezilarli

¹⁴⁰ Hamacheck, D. Encounters with the self (3rd ed.). – Fort Worth, TX: Holt, Rhinehart and Winston, 2021. – P. 69.

¹⁴¹ Yep, G.A. My three cultures: Navigating the multicultural identity landscape. In J.N. Martin, T.K. Nakayama & L.A. Flores (eds.) // Readings in cultural contexts. – Mountain View, CA: Mayfield, 1998. – P. 82.

¹⁴² Collier, M.J. & Thomas, M. Cultural identities: An interpretive perspective. In Y.Y. Kim & W.B. Gudykunst (Eds.), Theories of intercultural communication. – Newbury Park, CA: Sage, 1988. – P. 75; Combs, A.W. & Snygg, D. Individual behavior (rev. ed.). – New York, NY: Harper & Row, 1959. – P. 46.

¹⁴³ Yep, G.A. My three cultures: Navigating the multicultural identity landscape. In J.N. Martin, T.K. Nakayama & L.A. Flores (eds.) // Readings in cultural contexts. – Mountain View, CA: Mayfield, 1998. – P. 84.

transformatsiyaga uchramaydi”¹⁴⁴. Shu bilan birga, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan fikrlar bir madaniy kontekstdagi odamlar bir xil emas, balki bir madaniy kontekstda tarbiyalanadigan noyob individumlardir.

Tasavvur qilinadiki, har bir inson xavfsiz, jamoaviy hayotiy faoliyatga qo‘shilgan, oldindan ma‘lum va davomiy o‘ziga xoslikka muhtoj bo‘ladi, zero u ijtimoiy borliqdagi ijobiy (idrok etiladigan) munosabatlarning asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, inson boshqa madaniyat vakillari bilan munosabatga kirishganda uning o‘ziga xosligi xavf ostida qoladi, chunki bunday munosabatlar natijasini oldindan aytib bo‘lmaydi, hatto “ayrim holatlarda insonning o‘ziga xosligining o‘zgarishiga ham olib kelishi mumkin”¹⁴⁵. Bu fikr yuqorida keltirilgan mulohazalarga biroz zid keladi. Demak, o‘ziga xoslikning o‘zgarishi yoki transformatsiyaga uchrash-uchramasligini oldindan aytib bo‘lmaydi. “Oldindan aytib bo‘lmaslik shu bilan shartlanadiki, turli madaniyatlarda turlicha imzoli va imzosiz signallardan foydalanilganligi muloqotni murakkablashtiradi. Shu o‘rinda, oldindan aytib bo‘lmas holatlarda xavfni his etish insonlarga xosdir”¹⁴⁶.

Shu munosabat bilan o‘z xatti-harakati va muloqoti, shuningdek, boshqalarning xatti-harakatlaridan xabardor bo‘lish va kuzatish noto‘g‘ri tushunish darajasini kamaytirishi mumkin. Bu, albatta, turli madaniyatlar vakillarining ma‘nolari yanada yaqinlashishini taxmin qilish asosida samarali muloqotni ta‘minlashda maxsus bilimlarni talab qiladi. Madaniyatlararo aloqa doirasida idrokni charxlash, diapazonni kengaytirish, kodlar, ssenariylar, o‘zga madaniyat vakillarining bilimlar injeneriyasidan xabardorlik muhimdir, zero bu o‘zini hamda boshqa kommunikantlar atvorini yanada aniqroq nazorat qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, muloqotning samaradorligi, agar sherik bilan metakognitsiyaga asoslangan konstruktiv o‘zaro ta’sir mavjud bo‘lsa, ortadi, bu esa odamga sherik bilan muloqot jarayonida o‘z xatti-harakati qanday va u qanday

¹⁴⁴ Keltikangas, J. The stability of self-concept during adolescence and early adulthood: A six-year follow-up study // *Journal of General Psychology*. – 1990. – No 117. – P. 367.

¹⁴⁵ Gudykunst, W.B. (ed.). *Language and ethnic identity*. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1988. – P. 90; Lustig, M.W. & Koester, J. *Intercultural competence: Interpersonal communication across cultures*. – Boston, MA: Pearson, 2013. – P. 81.

¹⁴⁶ Berger, C.R. & Calabrese, R. Some explorations in initial interactions and beyond: Toward a developmental theory of interpersonal communication // *Human Communication Research*. – 1975. – No 1. – P. 102.

qabul qilinishini ko'rish imkonini beradi. Ushbu o'zaro ta'sir o'z-o'zini nazorat qilish, o'z xatti-harakatlarini moslashtirish va sherik tomonidan tushunmovchilik va noto'g'ri tushunchalarni bartaraf etish uchun umuman muloqotni o'z ichiga oladi¹⁴⁷. Bu madaniyatlararo muloqotning bashoratlilik darajasini oshiradi, bu ishonchni mustahkamlaydi. O'z navbatida, ishonch zaiflikka toqat qilishga muhtojdir, chunki boshqa odam unga taqdim etilgan ma'lumot bilan nima qilishi noma'lum. Biroq o'z-o'zini oshkor qilmasdan, ishonch bo'lishi mumkin emas, chunki ishonch odam o'z raqibiga ratsionalizatsiya va kognitiv uyg'unlik orqali shubha prezumpsiyasini berishga moyil bo'lganida, ko'proq kelishmovchiliklarga toqat qilishni ta'minlaydi. Ishonch kuchliroq munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi, chunki u ishonchsizlik va xavotirni kamaytiradi, madaniyatlararo muloqotning umum taxminiyligini oshiradi. Ishonch barcha muloqotchilarning kommunikatsiya sharoitida ochiqroq bo'lish ehtimolini oshiradi. Bu o'zaro ochiqlik, inson o'z sherigining xulq-atvori va muloqot xususiyatlari haqida ko'proq bilimga ega bo'lganda, boshqa madaniyat vakili xabarlarining ma'nosini tushunib, uni o'z qarashlariga yaqinlashtiradi, noaniqlik va xavotirni yo'q qiladi. Boshqa madaniyatlarning ma'nolarini o'rganib, siz kommunikativ jarayonda o'z-o'zini nazorat qilish va xulq-atvor sifatini, xulq-atvoringiz va raqibingizning yuborilgan xabarlariga reaksiyasini bashorat qilish qobiliyatini oshirishingiz, madaniyatlararo muloqotda potensial yoki haqiqiy mojaro darajasini kamaytirishingiz mumkin¹⁴⁸.

Shunday qilib, madaniy o'ziga xoslik insonning ma'lum bir madaniy jamoaga mansubligini, uning madaniy namunalarini qabul qilish orqali anglashini bildiradi. To'liq madaniy o'ziga xoslik izchil madaniy ta'sirlar asosida shakllanadi. Madaniy o'ziga xoslikning roli shaxsiy o'ziga xoslikni shakllantirishda asosiy hisoblanadi, ammo ba'zi olimlar uni ijtimoiy o'ziga xoslikning ko'plab tarkibiy qismlaridan biri deb hisoblashadi. Madaniyatlararo muloqot turli madaniyat vakillarining dunyoqarashini birlashtirishi mumkin, ammo u "o'ziniki" va "begonalik"

¹⁴⁷ Frith, C. The role of metacognition in human social interactions // Philosophical Transactions of the Royal Society. – 2012. – No 367. – P. 2215.

¹⁴⁸ Veeman, M.V., Van Hout-Wolters, B.H. & Afflerbach, P. Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations // Metacognition and Learning, 2021. – No 1. – P. 9.

tushunchalari o'rtasidagi chegaralar xiralashganda, qadriyatlarining almashinishi va madaniy o'ziga xoslikning yo'qotishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchi bob bo'yicha xulosalar

1. Zamonaviy madaniyatshunoslikda madaniyatning aloqa tizimi sifatidagi g'oyalari endigina shakllana boshlamoqda. Madaniyatning ma'lum shakllari mavjud bo'lib, ulardan biri madaniyatning kommunikativ shaklidir, u bir qancha xususiyatlarga ega: 1) madaniyat nafaqat avloddan avlodga, balki bir davrdan ikkinchi davrga ham axborot tashuvchi; 2) madaniyat uchun nafaqat voqeliklarini bilish, balki ularni turli darajada tushunish ham zarurdir: mentalitet, qadriyatlar, me'yorlar, ma'nolar va boshqalar; 3) eng muhim kategoriya – bu kommunikativ tizim sifatidagi madaniyat tili bo'lib, u turli darajadagi madaniyat tashuvchilarning o'zaro tushunishini ta'minlaydi: mentalitet, an'anaviy qadriyatlar, belgilar shakllanishi va ramz shakllanishi.

2. Madaniyatlar muloqotining natijasi – turli madaniyat vakillari o'rtasidagi farqlarni tushunish va qabul qilish, shuningdek, ularning ma'naviy va moddiy hayotining qadriyatlarini o'zlashtirish. Boshqa jamiyatlarning qadriyatlarini hurmat qilish etnoslararo va millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirish, uyg'unlashtirishga, butun dunyoda xavfsizlik va tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi. Shu bilan birga, o'zaro madaniy almashinuv jarayonida butun insoniyat tamaddunining eng samarali rivojlanishi uchun yangi, madaniyatlararo qadriyatlarni shakllantirish, ayniqsa, muhimdir.

3. Madaniy o'ziga xoslik – bu shaxsning madaniy namunalari bilan o'zini tanishtirish orqali muayyan madaniy jamoaga mansubligini anglash. Madaniy o'ziga xoslik shaxs duch kelgan turli xil madaniy ta'sirlarning tatbiq etilishi natijasida shakllanadi. Agar madaniy ta'sirlar ziddiyatli bo'lmasa, u holda shaxsning atrofda shakllangan madaniyat bilan to'liq identifikatsiyalashuvi ro'y beradi. Ilmiy adabiyotlarda madaniy o'ziga xoslikning roli bo'yicha turli xil tomonlar mavjud: ba'zi tadqiqotchilar uni shaxs o'ziga xosligining asosiy

shakllantiruvchi elementi deb hisoblashadi, boshqalari uni ijtimoiy o'ziga xoslikning jihatlaridan biri deb bilishadi.

4. Globallashuv sharoitida madaniyatlararo o'zaro ta'sir doirasida madaniy va milliy o'ziga xoslikni shakllantirish muammolarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, xalqlar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri etnik guruhlar o'rtasidagi kuchli qarama-qarshilikka va mahalliy identifikatsiyaning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Ba'zi davlatlar va madaniyatlar global madaniy o'zgarishlarni qat'iy qabul qilmaydi. Bularning barchasi siyosiy va iqtisodiy makonlar chegaralarining o'zgarishiga, madaniyatlar o'rtasidagi chegaralarning harbiy chiziqlarga aylanishiga olib keladigan, hal etilmagan tarixiy, siyosiy-iqtisodiy muammolar mavjudligi bilan yanada chuqurlashadi.

III BOB. HOZIRGI O‘ZBEK ADABIYOTINING KULTUROLOGIK TAHLILI

3.1-§. Badiiy matnning kulturologik tahlil tamoyillari

Badiiy matnning kulturologik tahlili uning lingvistik mohiyatini har tomonlama tahlil qilishni, badiiy asar muallifning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishni nazarda tutadi.

Badiiy matni tahlil qilishning birinchi tamoyili bir turdagi tilni o‘rganishdan iborat: badiiy til va shevalar, xalq tili, argo va boshqalar. Madaniyat shunday tarzda to‘rtta — elita, qishloq, shahar va hokazo nuqtayi nazardan talqin etiladi. Boshqacha qilib aytganda, madaniyatda tilshunoslik bilan bog‘liq to‘rtta o‘xshash unsur mavjud: 1) elita (“kitobiy”) madaniyat adabiy tilga mos keladi; 2) dialekt va shevalar xalq madaniyatiga mos keladi; 3) oraliq madaniyat (“xalq uchun madaniyat”, “uchinchi madaniyat”) xalq tillariga mos keladi (masalan, asalarichilar, muhandislar, shifokorlar, o‘qituvchilar, dasturchilar va boshqalarning tagmadaniyati), 4) argo – professional submadaniyat¹⁴⁹.

Shunday qilib, madaniyatning tuzilishi tilning tuzilishi bilan o‘xshashliklarga ega. Muayyan ijtimoiy guruh olami tasviri uning madaniyatga xos xususiyatlari bilan belgilanadi, chunki atrof muhitga oid hodisalar har xil ijtimoiy guruhlar tomonidan turlicha qabul qilinib, talqin etiladi. Tadqiqotimiz doirasida badiiy asar tili ma’lum milliy madaniyat egasi bo‘lgan yozuvchi o‘z dunyoqarashini qanday aks ettirganini tushunish muhimdir. Quyida madaniyat va tilning to‘rtta unsuri orasidagi munosabatlarning namoyon bo‘lishini batafsil ko‘rib chiqamiz.

1. Adabiy til va elitar madaniyat egalari jamiyat elitasi (ijodiy, ilmiy va texnik ziyolilar) vakillari bo‘lib, ular o‘z ijodida mantiqan izchil bog‘langan tuzilmalar va benuqson talaffuzga ega lug‘atdan foydalanadilar. Jamiyat elitasi nafaqat tilning barcha imkoniyatlarini erkin namoyon eta olishi, balki undan ijodiy foydalanishini ham alohida ta’kidlash lozim. Bu nutq butun o‘qimishli aholi uchun

¹⁴⁹ Маслова В.А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С. 65.

xos emas, faqat uning kichik bir qismi tomonidan istifoda etiladi. Demak, adabiy tilda so‘zlashuvchilarning hammasi ham elitar madaniyat vakili bo‘lavermaydi. Chunki barcha zamonlar va xalqlar adabiy tili hech qachon shonli so‘zlashuv tilga mos kelmaydi. Shuning uchun hamisha qaysidir ma’noda “chet tili” bo‘lib qoladi¹⁵⁰. O‘qimishli jamiyatda o‘rtacha adabiy madaniyat mavjud bo‘lib, u adabiy talaffuz me’yoridan erkin foydalana olishi bilan ajralib tursa-da, ba’zan usluban beparvoligi, chet tillaridan olingan so‘z va iboralarning haddan tashqari ko‘pligi va qoidalarning qisman buzilishi bilan tavsiflanadi. Bugungi kunda dunyoning barcha mamlakatlarida ziyolilar nutq madaniyatining pasayishida umumiy tendensiya kuzatilmoqda. Masalan, ko‘plab olimlar va teleboshlovchilar o‘z nutqlarida o‘rinsiz taftologiyalar va boshqa nutq xatoliklariga yo‘l qo‘yadilar¹⁵¹.

Badiiy matnni diskursiv tahlil qilishda muallifning individual uslubini e’tiborga olish samarali omillardan hisoblanadi (shu nuqtayi nazardan, N.D.Arutyunovanning F.M.Dostoyevskiy idiositili tadqiqiga bag‘ishlangan ishlari e’tiborga molik). Elita madaniyatida idiositil egalari taniqli yozuvchilar, shoirlar, fan va madaniyat arboblari bo‘lsa, xalq madaniyatida ular hikoyachilar, baxshilar va boshqalardir. Muayyan madaniyatda idiositil egasining o‘rnini aniqlash muhimdir¹⁵².

2. Dialekt va shevalar – xalq madaniyati namoyandalari adabiy tilda va dialektida so‘zlashuvchilar tildan o‘zgacha foydalanadilar. Xususan, ziyolining nutqi dehqon nutqidan qanday farq qilsa, sharqona madaniyat g‘arbona madaniyatdan shunday farqlanadi. Tilshunoslar xalq shevalari va adabiy nutqni doimo o‘rganib keladilar, chunki ular til faoliyatining sir-asrorlarini chuqur ochib beruvchi asosiy tadqiqot obyektni tashkil qiladi. XX asrda hududiy lahjalar tilni buzadi degan fikr keng tarqalgan edi. Shuning uchun dialektlarga qarshi kurash olib borildi. Biroq zamonaviy tilshunoslikda olimlar orasida dialektlarni tarixiy rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan, tilning rivojlanish

¹⁵⁰ Шерба Л.В. К вопросу о двуязычи // Л.В. Шерба Язымовая систем и речевая длятельность. – Я, 1974. – С. 313.

¹⁵¹ Килькеев В.Н. Клиффорд Гирц: концепция культуры и семиотический подход к ее изучению // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №11. – С. 33.

¹⁵² Бекбергенова М.Д. Творческая индивидуальность и литературная традиция // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – № 6(73). – С. 142.

qonuniyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradigan bebaho va bitmas-tuganmas material sifatida o'rganishning ahamiyati ta'kidlanib keladi¹⁵³.

Dialekt tilning bir turi bo'lib, ijtimoiy yoki hududiy hamjamiyatda muloqot vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu til mavjudligining asl va eng muhim shakli, oddiy odamlar – dehqonlar avlodlarining kundalik ishlab chiqarishga xos zarur aloqa vositasidir. Dialekt so'zlashuvchining lisoniy shaxs turini yaratadi va bu milliy til egasining fundamental xususiyatini tashkil qiladi. Dialekt so'zlashuvchisining lingvistik shaxsini o'rganish tilning buguni va kelajagi tayanchi bo'lgan o'tmishni saqlab qolish uchun zarurdir. Umuman olganda, xalq madaniyati dialektlarda namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan “xalq madaniyati – xalq tili” va “elitar madaniyat – adabiy til” tushunchalari yagona til madaniyatida yonma-yon yashaydi, ular bir-birini oziqlantiradi.

Xalq og'zaki ijodi sheva nutqini ko'proq obrazli qiladi, chunki u xalq ma'naviy madaniyatining turli elementlarini: mif, asotir, e'tiqod, xalq falsafasi, xalq pedagogikasi, badiiy did, axloq, ideal va boshqalarni birlashtiradi. O'z mohiyatiga ko'ra, xalq og'zaki ijod tili moddiyatan shevaning adabiy shaklidir¹⁵⁴.

3. Xalq tili – uchinchi madaniyat (xalq uchun madaniyat). Xalq nutqi adabiy va noadabiy bo'lishi mumkin. Adabiy xalq tili qisman noadabiy xalq tilidan, qisman sheva va jargonlardan tashkil topgan quyi qatlamini aks ettiradi. “Uchinchi madaniyat” o'ziga xos ommaviy xarakterga ega: bunga misol qilib, bayramlar, festivallar va shoularni ko'rsatish mumkin. Xususan, sobiq ittifoqdagi ommaviy tomosha va bayramlar ko'plab Yevropa mamlakatlaridagi karnaval an'analari bilan juda ko'p umummilliylikka ega edi. Xalq madaniyati adabiy tilning qat'iy me'yorini sezilarli darajada “yemiradi”, chunki to'g'ri me'yoriy birliklar ommaviy nutq amaliyotiga kirib boradi¹⁵⁵.

“Uchinchi madaniyat” doirasida mashhur kishilarning taxalluslari keng tarqalgan, masalan, Rossiyada – Sariq Tolik, Vaucher – A.Chubays, ChVS – V.Chernomirdin, Primus – Y.Primakov, Bereza – B.Berezovskiy; Polyana,

¹⁵³ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 4 С. 282.

¹⁵⁴ Березович Е.Л. Язык и традиционная культура. – М.: Индрик, 2017. – С. 56.

¹⁵⁵ Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Наука, 1993. – С. 161.

Kolobok – Y.Lujkov, Jirik – V.Jirinovskiy va boshqalar. Oddiy tilda, asosan, amerika ingliz tilida ko‘plab xorijiy so‘zlar olingan: “yovvoyi trabl” (katta muammolar ma’nosida), “golda” (oltin taqinchoq ma’nosida), “old” (eski ma’nosida).

4. Argo – professional submadaniyat. Uzoq vaqt davomida elita madaniyati vakillari odamlarni og‘ir jismoniy mehnatdan va ma’naviy ozodlikdan qutqarish uchun texnologiya rivojlanishini kutishgan¹⁵⁶. Biroq hamma narsa hayotni insoniylashtirish muammosiga aylandi. Shu sababli buni, bizningcha, faqat folklor tilining ajoyib namunalariga murojaat qilish orqali tuzatish mumkin¹⁵⁷. Kompyuter texnologiyalari bugungi kunda hamma joyda qo‘llanilmoqda, yuqori texnologiyalar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga kirib oldi va foydalanuvchilar allaqachon an’anaviy professional tildan tashqariga chiqqan o‘zlarining tilini yaratdilar. Masalan, “dumbullar” foydalanuvchilar shaxsiy kompyuterni endi boshlayotganlar yoki ba’zi dasturlarni tushunmaydiganlar, “xakkerlar” – kompyuter dasturlarini buzuvchilar, “ishlab chiqaruvchilar” – kompyuter dasturini ishlab chiqaruvchilar (dasturchilar) (faqat tugmachalarni poymol qiladigan) va dasturchilar (dasturlar tuzuvchilar, original mahsulotlarni yaratuvchilar). Natijada, juda tarvaqaylab ketgan til paydo bo‘lib, unda quyidagi kabi iboralar ko‘p uchraydi, “ona kuyib qoldi” – “shaxsiy kompyuterimning ona kartasi sindi, buzildi ma’nosida, “men miyamni zo‘rg‘a sotdim” – “operatsion tizimni, xotirani zo‘rg‘a sotdim”. Adabiy til, dastlab, uzoq vaqt davomida yangi “sanoat” lug‘atlari bilan to‘ldirildi, keyin esa XX asr oxirida, unga ko‘plab anglitsizmlar va professionalizmlar kirib keldi, sintaktik jihatdan soddalashtirildi, ibora va fikr teranligiga ehtiyoj o‘tmishga aylandi. Boshqacha qilib aytganda, tilning soddalashuvi yuz berdi. Bu tendensiya ko‘plab tillarga xos. Bularning barchasini badiiy matnni kulturologik madaniy tahlil qilish jarayonida hisobga olish muhim.

¹⁵⁶ Argo – argo, yasama til (biror ijtimoiy guruhning, toifaning o‘ziga xos, boshqalar tushunmaydigan yasama tili [Qarang: ruscha – o‘zbekcha lug‘at. 1-tom. – T., 1950. – 50-B.]

¹⁵⁷ Маслова В.А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С. 67.

Badiiy matnni madaniy tahlil qilishning navbatdagi tamoyili frazeologik birikmalarni (frazeologizmlarni) o'rganishning ahamiyatidir. Frazeologizmlar xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini ochib beradi, madaniy munosabat va streotiplarni qayd etib, avloddan avlodga yetkazadi.

Frazeologizmlar milliy rang-barang axloqiy qonun va sog'lom fikrga ega bo'lgan ma'lum mikrokosmoslarni ifodalaydi, ularning ajdodlaridan avlodlarni tabiiylash uchun qisqa so'z bilan ifodalanadi. Bu milliy tilning ruhidir¹⁵⁸. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat frazeologik birliklarda milliy madaniyatning "izlari" bor, ularni tahlil qilish orqali aniqlash mumkin. Madaniy ma'lumotlar frazeologik birliklarning ichki shaklida bo'lib, dunyo tartibining majoziy ifodasi sifatida baholanadi, shuningdek, frazeologik birlik madaniy va milliy o'ziga xoslik va lazzat butunligi sanaladi. Madaniy va milliy xususiyatlarni aniqlash jarayonidagi asosiy masala madaniy va milliy konnotatsiyani tushunish va ko'rsatishdir¹⁵⁹.

Frazeologiya xalq ma'naviy olamining lisoniy manzarasini bo'lib-bo'lib namoyon etadi. Frazeologizmlar hamisha mavzuga qaratilgan, chunki atrofimizdagi dunyoni tasvirlash uchun emas, balki uni izohlash, baholash va unga nisbatan munosabat bildirish uchun paydo bo'ladi. Bular frazeologik birliklar va metaforalarni boshqa nominativ birliklardan ajratib turadigan umumiy xususiyatlardir¹⁶⁰. Bir tomondan, odamlarda umumiy tur belgilarning ustunligi tufayli frazeologik birliklarda madaniy-milliy emas, umuminsoniylik ham ustunlik qilishi kerakdek tuyulishi mumkin. Boshqa tomondan, voqelik o'zgachadir. Olimlarning fikricha, idiomalar (hikmatli so'zlar), dastlab, madaniy va milliy xususiyatlar bilan to'yintirilgan¹⁶¹. Aftidan, bu barcha frazeologik birliklarga taalluqli emas, chunki ularning umumbashariy madaniy o'ziga xosligi turli til

¹⁵⁸ Ань Цзюньи. Язык в системе межкультурной коммуникации // Молодой ученый. – 2017. – № 21 (155). – С. 79.

¹⁵⁹ Беляев А.Н. О взаимоотношении языка и культуры // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №10-2 (64). – С. 61.

¹⁶⁰ Ларин Б.А. О народной фразеологии // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. (Избранные работы). М.: Мысль, 1977. – С. 156.

¹⁶¹ Елизарова Г.В. Культурный компонент лексического значения и коммуникативная функция языка // Когнитивно-прагматические и художественные функции языка: Сборник статей Studia Linguistica. – СПб.: Тригон, 2020. – С. 210.

madaniyatlarining adabiy matnlarining o'xshashlik va farqlarni aniqlash orqali madaniy tahlil qilishni imkonsiz qilib qo'yadi.

Obraz tanlash va frazeologik birliklarni shakllantirish jarayonida madaniy va milliy stereotiplar hamda standartlarga yo'naltirganlik mavjud. Keyinchalik bu ma'lumot assosiativ – majoziy asosning madaniyat (ramz, standart va stereotiplar) bilan bog'liqligini ochib beruvchi konnotatsiyalarda namoyon bo'ladi¹⁶². Ushbu o'rindagi eng qiziqarli narsa – bu frazeologik birliklarning madaniy va milliy o'ziga xosligini aniqlashdir, chunki u madaniy jihatdan aniqlangan sabablarni yoki madaniy ahamiyatga ega oqibatlarini o'z ichiga oladi.

Badiiy matnni madaniy tahlil qilishning yana bir tamoyili madaniyatni namoyon qilish usuli sifatida muallif tilining metaforik tabiatiga tayanishdir. Adabiy asarni to'g'ri tushunishga metaforalarning mazmuni bilan madaniy ma'nolarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki majoziy motivli so'zlar (metaforalar) madaniy belgilar ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. Metaforalar ongning universalialari, umumiy tarzdan so'ng namoyon bo'ladigan shakllaridir. Olimlar dunyoning metaforik ko'rinishini insonning genezisi va shunga mos ravishda madaniyati bilan bog'lashadi. Ehtimol, bobo til va insoniyatning ilk muloqot tili ham metaforalarga asoslangandir¹⁶³.

Metaforalar umumiy (universal) lingvistik hodisa sifatida metaforik xarakterda barcha tillarda mavjud bo'lib, ular makon va zamonda rivojlanadi, tilning tuzilishiga va faoliyat tarziga ta'sir qiladi. Ilmiy adabiyotlarda metaforaning sinonimlari ham qo'llaniladi. Xususan, "ichki shakl", "madaniy konnotatsiya" va boshqalar shular jumlasidandir. Metafora – bu noodatiy nomning jinsdan turga yoki turdan turga, yoki o'xshashlik yo'li bilan boshqa vositaga o'tishiga aytiladi. Metafora ustida olib borilgan tadqiqotlar qadim zamonlarga borib taqalsa-da, hozirgi kungacha u, asosan, stilistik yoki badiiy vosita sifatida qaraladi. Tilshunoslar va faylasuflar faqat XXI asrda metafora ontologiyasini o'rganishga

¹⁶² Вострикова Е.А. В. фон Гумбольдт о языке и современная лингвистика: миссия языковеда // Вопросы философии. – 2021. – Т. № 3. – С. 54.

¹⁶³ Попкова Е.А. «Культура-язык» vs «язык-культура»: к проблеме теоретического рассмотрения понятий // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 5-1. – С. 152.

murojaat qilgan. Natijada uning ma'no shakllanishidagi roli haqida tushuncha hosil qilingan¹⁶⁴. Metafora ona tilida so'zlashuvchilarning konseptual tizimiga dunyo haqidagi standart g'oyalariga, og'zaki ifodalangan qadriyatlar tizimiga muvofiq paydo bo'ladi. Binobarin, metaforani umumlashma bilim va farazlar modeli sifatida badiiy matnning madaniy tahlilida hisobga olish kerak.

Metafora quyidagicha yasaladi: umumiy belgilar va xususiyatlar asosida aniqlangan turli mantiqiy guruhlardan ikki xil tushuncha, masalan, "qayg'u zulmati" olinadi (hissiyot, qayg'u – dunyoning zulmat holati. Ularning umumiy tomoni shundaki, quvonchli his-tuyg'ular erkin, qayg'u esa qorong'u va ma'yus). Metafora yaratayotgan shaxs (asosan, yozuvchi, shoir) go'yo sifat va xususiyatlar, mantiqiy sinflar va ularning o'rinbosarlari dunyosida yashaydi¹⁶⁵.

Metafora mavhum xususiyat va sifatlarni farqlamaydi, balki obyekt mohiyatining semantik qiyofasini ochib beradi. Inson mavhum tushunchalarni hissiy idrok dunyosi obyektlariga o'xshatadi, chunki bu ularni bilish va boshqa odamlarni ular bilan tanishtirishning yagona yo'lidir. Metafora bu – taqqoslash. Unda aql mavhum tushunchani aniq predmetga yaqinlashtiradi va amalga oshiradi. Ularni bir so'z (ibora) bilan ifodalaydi. Metafora yangi tushunchani eski, allaqachon ma'lum bo'lgan tushuncha bilan taqqoslash orqali aniqlashning kuchli bilish vositasidir. Analogiya xayoliylik tamoyili bilan ish ko'radi va shu tamoyildan boshlanadi, u bilan yashaydi, nomlashning ichki shaklini ifodalamay qo'ysa, o'ladi. Metafora bu – dunyoni idrok etish usuli bo'lib, u ilgari olingan bilimlarni istifoda etish va yangilarini tushunishga asoslangan¹⁶⁶. Demak, noaniq shakllangan tushunchadan so'zning birlamchi ma'nosi va u bilan birga namoyon bo'ladigan ko'plab assotsiatsiyalarni qo'llash orqali yangi tushuncha hosil bo'ladi. Metafora yangi bilimlarni yaratib, turli mavjudotlarni shaxs tarzida ifodalab, dunyoni bilim va g'oyalar ko'lami, madaniy va milliy qadriyatlar tizimi bilan mutanosiblashtiradi. Boshqacha aytganda, inson hamma narsaning o'lchami

¹⁶⁴ Межуев В.М. Философия культуры в системе современного знания // Личность. Культура. Общество. – 2020. – Вып. 2 (22). – С. 144.

¹⁶⁵ Коган Л.Н. Теория культуры. – Екатеринбург: Мысль, 1993. – С. 96.

¹⁶⁶ Алексеев Д.И. История лингвистических учений. Лекции по спецкурсу. – Самара: Изд-во Самарского университета, 1998. – С. 80.

sifatida namoyon bo‘ladi: “suv shivirlaydi”, “vijdon gapiradi”, “umid uyg‘onadi” va hokazo. Anglashiladiki, metaforaning tabiati antropometrik xarakterda va shu bois metaforik fikrlash qobiliyati faqat insonga xosdir. Metaforalarni tushunish, ma’lum darajada, insonning o‘zini bilish va tushunishni anglatadi. Kuzatishlar metaforaning quyidagi xususiyatlarga ega ekanini ko‘rsatadi: u dunyoni tafakkur va idrok etish vositasidir. Madaniy va milliy dunyoqarashga asoslanganligi sababli metafora fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, insonni o‘rab olgan olamni idrok etish ko‘zgisiga aylanadi. Tilda, arxetiplarda va hokazolarda milliy o‘ziga xoslik ifoda shaklida, tilni tafakkur va madaniyat bilan bog‘lovchi tugun sifatida ham namoyon bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan metafora o‘zining estetik qiymatini, sofliqi va yangiligini yo‘qotadi, “stol oyog‘i”, “shisha bo‘yni sinadi” va boshqalar. Ular endi badiiy ifoda uchun ishlatilmaydi, balki yangi, yorqin va original metafora bilan almashtiriladi. Bu fakt metaforalarni yaratish va yangilash jarayoni cheksiz ekanligiga dalildir.

Muallifning yorqin individual metaforasi bir qator noaniq assotsiatsiyalarni keltirib chiqaradi. O‘quvchi ongida metaforik ma’noli so‘zlarning semantikasi uning subyektiv assotsiatsiyalarini ham shakllantirishi mumkin. Chunki ular shaxsning xususiyatlari, ruhiy holatlari va intellektual hayotining o‘ziga xos omillari bilan belgilanadi.

Badiiy matnni kultrologik tahlil qilishning to‘rtinchi tamoyili uning ramziy ma’noga (simvolizmga) yo‘naltirilganligidir. Ramzga bo‘lgan ehtiyoj insonni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadi. Odamlar nafaqat moddiy muhitda, balki qadimgi davrlarda marosim maqsadlarida paydo bo‘lgan ramz va ma’nolar dunyosida ham yashaydi. Ritual diniy marosimlarning o‘zi ramzlarga aylanadi, ularni tushunish madaniyatning mahorat darajasini ko‘rsatadi va insonning ijtimoiy munosabatlaridagi o‘rnini ko‘rsatadi¹⁶⁷. Binobarin, ramzlar o‘z-o‘zidan emas, balki inson ongining mahsuli sifatida paydo bo‘lgan, o‘ziga xos mikroolam, makrokosmos sifatida olamning manzarasini, rasmini, ramzini yaratadi. Simvolizm nafaqat tilshunoslik va madaniyatshunoslikda, balki falsafa, semiotika (belgilar

¹⁶⁷ Березович Е.Л. Язык и традиционная культура. – М.: Индрик, 2017. – С. 76.

haqidagi fan), psixologiya, adabiyotshunoslik, mifopoetika, folklorshunoslik va boshqa fanlarda ham o'rganiladi. Biroq faqat til dalillariga tayanib ramzlarni muallifning subyektiv qarashlari bilan emas, balki kishilarning dunyoqarashi bilan bog'liq holda o'rganish mumkin. Ko'p va xilma-xil tadqiqotlar natijasida ramz haqida bir nechta g'oya payo bo'lgan:

- ramz tushuncha sifatida belgi bilan bir xil (sun'iy formallashtirilgan tillarda);

- hayotni san'at vositasida obrazli ifodalovchi universal kategoriya (san'at estetikasi va falsafasida);

- an'anaviy ma'nosi (ya'ni lug'atlarda qayd etilgan) boshqa obyektning ma'nosiga o'xshash (madaniyatshunoslik, sotsiologiya va boshqa bir qator gumanitar fanlarda) ma'lum madaniy obyekt;

- ramzning asosiy ma'nosidan boshqa ma'no uchun foydalanishni o'z ichiga olgan belgi – ramzni falsafa, tilshunoslik, semiotika kabi gumanitar fanlarda keng tushunish)¹⁶⁸.

Tilshunoslar, tarixchilar, arxeologlar, san'atshunoslar, musiqashunoslar, ruhshunoslar, dinshunoslar, folklorshunoslar va madaniyatshunoslarning fanlararo izlanishlari ramz lug'atlari va ensiklopediyalarining yaratilishiga, ularning turli jihatlarini o'rganish bo'yicha institut va markazlarning paydo bo'lishiga olib keladi¹⁶⁹. Tadqiqot ishimizda ramz badiiy adabiyotda namoyon bo'ladigan madaniyat pozitsiyasidan o'rganiladi, shuning uchun uni har qanday madaniyatga xos bo'lgan stereotip hodisa hisoblash mumkin. Biroq bir ramz turli madaniyatlarda turli ma'nolarga jamligini unutmash kerak. Biz milliy madaniyatdagi badiiy ramzlarni o'rganishga e'tibor qaratdik. Bizning ramz haqidagi tasavvurimiz uni madaniy ahamiyatga ega ma'lumotlarning mazmuni bilan bog'lashga asoslanadi. Belgida "yotiq" semantik tarkibning keyingi rivojlanishi uchun umumlashtirilgan tamoyil mavjud. Boshqacha qilib aytganda, bu axborotni ijtimoiy-madaniy

¹⁶⁸ Абдураззаков А.А. Национальные духовные ценности и их место в самосознании нации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 1995. – С. 5.

¹⁶⁹ Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова // Иностранные языки в школе. – 2021. – № 5. – С. 74.

kodlashning o'ziga xos omili va shu ma'lumotlarni uzatish mexanizmidir. Madaniyat, bir tomondan, meros bo'lib qolgan ma'lum miqdordagi matnlar, ikkinchi tomondan, meros sifatida talqin qilinadigan ramzlar sifatida namoyon bo'ladi.

“Ramz” atamasi adabiyotshunos va tilshunoslar tomonidan turlicha talqin etilayotganini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Adabiyotshunoslikda ramz ilmiy tushuncha emas, balki poetik kategoriyadir. Chunki u faqat ma'lum bir she'riy tizim doirasida haqiqiy ma'no kasb etadi (masalan, A.Chexov ijodidagi bog' ramzi, A.Pushkin ijodidagi bo'ron ramzi, Chingiz Aytmatov ijodidagi oq kema ramzi va boshqalar). Bularning barchasi “gen syujetidir”¹⁷⁰. Shu bilan birga, tilning rivojlanishi va faoliyati doirasida vujudga keladigan lisoniy ramzlar ham mavjud. Ular mifologik (arxetipik) xususiyatga ega. Masalan, rus madaniyatida *kamalak* umid, farovonlik va orzu ramzi hisoblanadi. Shuning uchun u ijobiy ma'noga ega (“kamalak mentlar”, “kamalak kayfiyat”, “kamalak umidlar”). Bu ramz injilda keltirilgan afsonaga asoslanadi: dunyoni suv bosgandan keyin Xudo boshqa suv toshqini bo'lmasligi to'g'risidagi odamlar bilan kelishuv ramzi sifatida yer yuzida kamalak qoldirdi. Bu yerda metafora madaniy konnotatsiyalar bilan murakkablashib, timsolga aylanadi. Umuman olganda, timsolning tildagi roli lisoniy mohiyatning ma'nosini ramziy funksiyaga o'zgartirishdan iborat. Ramz – bu muqobil (ekvivalent) ma'nolarning bir turi bo'lib, uni boshqa troplardan ajratib turadigan narsa sifatida tadqiq etish mumkin. Ramzning o'z to'g'ri ma'nosi mavhum mazmunga teng: mavhum g'oyani aniqlashtirish orqali mavhumga ekvivalentdir, mavhum g'oya mavhumlikni konkret ifodalash uchun konkret tarkibda kodlanadi. Shu bilan birga, konkret narsa o'zining ideal, mavhum ma'nosini namoyon etish uchun mavhumlikda kodlanadi. Ramzlarning eng muhim xususiyati ularning immanent (ichki, xos) polisemiyasi va chegaralarining noaniqligidir. Aynan shu belgi bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin¹⁷¹. Ramzning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar: obrazlilik (belgililik),

¹⁷⁰ Межуев В.М. Философия культуры в системе современного знания // Личность. Культура. Общество. – 2020. – Вып. 2 (22). – С. 143.

¹⁷¹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 89.

asoslanganlik, mazmunan murakkablik, ko‘p ma’nodlilik, ma’no chegaralarining noaniqligi, arxetiplilik, alohida olingan madaniyatdagi universallik ramzlarning turli madaniyatlardagi kesishishi, ko‘plab ramzlarning milliy-madaniy o‘ziga xosligi, ramzning asotir va arxetiplarga singdirilganligi.

Ilmiy adabiyotlarda ramz obrazlilik kategoriyasi, bu tushunchaning ta’riflari esa “tasvir-timsol-belgi” konseptlarini bog‘lash orqali tavsiflanadi. Ramz va belgi ko‘plab umumiy jihatlarga ega: ular uch komponentli model (ifodalanuvchi – ifodalovchi va semiotik aloqa)ga muvofiq qurilgan. Biroq belgining ma’nosi ramzdan farqli o‘laroq, nafaqat shartli, balki aniq ham bo‘lishi kerak¹⁷². Masalan, o‘ziga xosligi tufayli yo‘l harakati belgilari baxtsiz hodisalarning oldini olishga yordam beradi. Boshqacha aytganda, belgilar shartlilik kasb etsa, ramzlar muqaddaslashtiriladi. Masalan, xoch nasroniylik e’tiqodining ramzi, azob-uqubatlar ramzi, makonni birlashtirish ramzi va boshqalarga aylanadi. Ramz belgidan farqli o‘laroq, denotatsiya ko‘rsatkichiga ega emas. Belgi faqat ko‘rsatish uchun kerak bo‘lsa, ramz voqelikning turli jihatlarini ma’lum bir madaniyatning semantik faoliyatida yagona butunlikka birlashtiradi.

Ramz obraz ustiga qurilgan. Badiiy adabiyotda “ramzlilik” mezonlariga quyidagilar kiradi:

- 1) Mavhum ramziy ma’noning mavjudligi kontekst yordamida tushuntiriladi;
- 2) Obrazni so‘zma-so‘z talqin qilish imkonsiz yoki yetarli emas;
- 3) Obraz, asotir, afsona va folklor bog‘liqlikni bildiradi (yoki yashiradi)¹⁷³.

Bizningcha, belgi, agar uning qo‘llanilishi o‘quvchi tomonidan ramzlashtirilayotgan obyektning o‘zini emas, balki butun boshli ikkinchi darajali shartli ma’nolarni nazarda tutsa, ramzga aylanadi. Ramzlarni tushunish, belgilarni izohlash kerak. Bu ramz belgili tabiatga ega, ammo yuqorida qayd etilgan xususiyatlarga ham egaligini unutmaslik lozim.

¹⁷² Ван Чжицян, Дашинимаева П.П. Фрейм, гештальт и образ: равнозначность или смежность категоризации? // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2022. – Т. 20. – № 2. – С. 37.

¹⁷³ Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 117.

Ramz – bu konsept bilan yondosh obraz. Shuning uchun “ramziy obraz” degan ibora keng tarqalgan. Ramz yuksak ma’noga ega, biroq obraz har qanday sath obyekti bilan fikran bog‘lanishi mumkin. Obraz semantik va badiiy maqsadga muvofiqlik asosida metaforaga aylanadi va obrazdan (yoki belgidan) ramzga o‘tish ekstralingvistik omillarni hisobga olishni talab qiladi. Obraz ruhiy tabiatga ega, metafora semantikaga asoslanadi, ramz esa funksiya ichida nazariyadan amaliyotga asoslanadi, chunki u ijtimoiy, qabilaviy va milliy guruhlarni birlashtiradi. Ramz ko‘rib chiqilayotgan boshqa tushunchalarga nisbatan eng yuqori – semiotik maqomga ega, chunki u madaniyat terminlari bilan izohlanadi. Badiiy niyat oqilona belgilangan mavzuda emas, balki badiiy matnning rivojlanish markazi sifatida ramz orqali amalga oshiriladi. Ramz – (madaniyat xotirasi¹⁷⁴). Ramzning aniq adresati yo‘q, chunki u barcha ona tilida so‘zlashuvchilarga mo‘ljallangan. U butun boshli matnlarni siqiq shaklda saqlash va uzatish imkoniyatiga ega. Masalan, ko‘plab madaniyatlarda uy (makon), oila, qarindoshlik ramzi hisoblanadi.

Badiiy matnni kultrologik tahlil qilishning navbatdagi tamoyili uning tarkibidagi stereotiplarni madaniy makon hodisalari sifatida ko‘rib chiqishdan iborat. Ijtimoiy stereotiplar, ruhiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va boshqalar mavjud¹⁷⁵. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning stereotipik fikrlashi va xatti-harakati bilan bog‘liq. Etnomadaniy stereotiplar odamlarga xos xususiyatlar haqidagi umumiy fikrni o‘z ichiga oladi: nemislarning batartibliigi, ruslarning “ehtimoli”, afrikaliklarning temperamenti, xitoylarning sertakallufliigi, italyanlarning ta’sirchanliigi, estonlarning imillashi, inglizlarning sertakallufliigi shunday stereotiplardan bo‘lib, xalq haqida aytilgan bu fikrlar uning barcha vakillariga ham tegishlidir.

Ilmiy adabiyotlarda avtostereotiplar (odamlarning millatdoshlari haqidagi stereotiplari) va geterostereotiplar (odatda, tanqidiy xarakterda boshqa xalqlar haqidagi stereotiplar) farqlanadi¹⁷⁶. Masalan, o‘z xalqi orasida tejamkorlik deb

¹⁷⁴ Лотман Ю.М. Миф – имя – культура // Труды по знаковым системам. – 1973. – № 6. – С. 288.

¹⁷⁵ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – С. 210.

¹⁷⁶ Хашимова Г.А. Особенности социокультурного развития народов Европы // Научный журнал. – 2021. – № 5(60). – С. 79.

hisoblangan narsa boshqa xalq orasida ochko‘zlikning ko‘rinishi sifatida idrok etilishi mumkin. Etnomadaniy stereotiplar “odamlar kulmasligi yoki hukm chiqarmasligi” uchun rioya qilish kerak bo‘lgan muayyan modellarga aylanadi. Shu munosabat bilan stereotiplar odamlarga sezilarli darajada ta’sir qiladi, ularning xarakter xususiyatlarini shakllantiradi.

Etnomadaniy stereotiplarni o‘rganuvchi etnopsixologlarning ta’kidlashicha, iqtisodiy taraqqiyoti yuqori bo‘lgan xalqlar o‘zlarining aql-zakovati, samaradorlik, ishbilarmonlik kabi fazilatlarni ta’kidlashni, iqtisodiyoti kam rivojlangan xalqlar esa o‘zlarining mehribonligi, samimiyligi va mehmondo‘stligiga e’tibor qaratishni afzal ko‘radi¹⁷⁷. Bizning fikrimizcha, bu shunchaki tasodifga asoslangan noto‘g‘ri xulosa. Aslida hamma narsa jamoaviy va individualistik madaniyat turlari bilan belgilanadi. Individualistik madaniyatga ega bo‘lgan xalqlar (AQSh, Kanada, G‘arbiy Yevropa mamlakatlari) jamiyatda shaxsiy muvaffaqiyat va farovonlikka erishishga imkon beradigan shaxsiy fazilatlarni, masalan, aql-idrok, harbiy mahorat, mehnatsevarlik, mas’uliyat va boshqalarni ajratib ko‘rsatishga moyildirlar.

Madaniyatning jamoaviy turi (Rossiya, Xitoy, Yaponiya) o‘zlarining alohida vakillariga emas, balki butun xalqning farovonligi haqida g‘amxo‘rlik qilishni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Shuning uchun ular sezgirlik, mehribonlik, mehmondo‘stlik, xushmuomalalik, adolat kabi fazilatlarni juda qadrlashadi. Shu bilan birgalikda, zamonaviy globallashuv sharoitida, dunyodagi eng kuchli o‘rinlarni G‘arb mamlakatlari egallab turgan bir paytda, individualistik madaniyatlar jamoaviy madaniyatga ega mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga chiqdi. BRIKS mamlakatlari o‘z pozitsiyalarini mustahkamlayotgani, dollarni xalqaro valyuta sifatida asta-sekin tark etayotgani sababli vaziyat allaqachon teskari yo‘nalishda o‘zgarib bormoqda. Shuning uchun biz tez orada jamoaviy madaniyatga ega mamlakatlarning

¹⁷⁷ Севрюгина Н.И. Культура и социальное взаимодействие // Интерактивная наука. – 2021. – № 4. – С. 26; Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. – 2-е изд. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – С. 130.

individualizmiga tegishli bo‘lgan madaniyati sobiq yetakchi davlatlarga qaraganda rivojlangan iqtisodiyotga ega ekanligini ko‘ramiz.

Kognitiv tilshunoslik va etnolingvistika stereotip til va madaniyatning mazmun jihatini aks ettiradi. Bu dunyoning sodda ko‘rinishiga mos keladigan aqliy (fikrlash) stereotip. Olamning lisoniy manzarasi va lingvistik stereotip bir-biri bilan yaxlit va bir butunlik sifatida bog‘liq bo‘lib, lingvistik stereotip – bu tildan tashqari, yana dunyoning ma’lum bir obykti bilan bog‘liq hukm yoki bir nechta mulohaza, subyektiv ravishda aniqlangan tushunchadir.

Mavjud kognitiv modellar doirasida voqelikni talqin qilish asnosida yuzaga kelgan tavsiflovchi va baholovchi xususiyatlarga ega bo‘lgan mavzu masalasi chiqadi¹⁷⁸. Bizning fikrimizcha, lingvistik stereotip nafaqat hukm (bir nechta), balki bir nechta so‘zni o‘z ichiga olgan barcha barqaror iboralar, masalan, “kavkaz millatiga mansub shaxs”, “yangi o‘zbek” va boshqalar. Ushbu stereotiplar muloqotni soddalashtiradi va suhbatdoshlarning fikrlarini tushunish uchun ketgan energiyani tejaydi.

Stereotip obrazlar (ari – zahmatkash, qo‘chqor – qaysar) va stereotip – vaziyatlar (laylak – karam) mavjud. Stereotiplar har doim milliy-madaniy maqomga ega: agar o‘xshash hodisalar turli til madaniyatlarida mavjud bo‘lsa, ular kvazi (soxta) stereotiplar deb ataladi, chunki tasodiflar mavjud bo‘lsa ham ular doimo muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tafsilotlarda farq qiladi.

Stereotip dunyoning konseptual manzarasining bir qismi. Aqliy “manzara” obyekt yoki vaziyatning barqaror madaniy va milliy g‘oyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq bu nafaqat ruhiy tasvir, balki shu tasvirning og‘zaki qobig‘i hamdir¹⁷⁹. Muayyan madaniyatni unda keng tarqalgan stereotiplar yordamida aniqlash mumkin, chunki u ijtimoiylashish jarayonida muayyan til madaniyatiga mansub shaxslarning muntazam ravishda uchraydigan asosiy bilim bazasi mavjud. Til va nutqda namoyon bo‘lgan stereotip madaniyatning ba’zi bor xususiyatlarini saqlash, o‘zgartirish, yangi avlodlarga yetkazish, shuningdek, o‘zlikni

¹⁷⁸ Флиер А.Я. Культурология как система познания // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2019. – №2 (46). – С. 50.

¹⁷⁹ Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. – М.: Слово, 2019. – С. 128.

“o‘zimiznikilar” qatorida namoyon etish va “begona odamlar” orasida “o‘zimizni” tanish imkonini beradi.

Muayyan xalqning madaniy sohasi, qoidaga ko‘ra, boshqa xalqlar vakillari tomonidan idrok etilmaydigan stereotip unsurlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu unsurlar “bo‘shliqlar” deb ataladi, chunki ular milliy xususiyatga ega hodisa sifatida talqin qilishni talab qiladi¹⁸⁰. Madaniyatning hayotiyligi uning birligi va yaxlitligini ta‘minlovchi tuzilmalar bilan belgilanadi. Bu odamlar dunyosining umumiy manzarasini tashkil etuvchi stereotip maqsadlarni belgilash, xulq-atvor, idrok etish, tushunish, muloqot va hokazolarsiz mumkin emas. Xulq-atvorning stereotipi, ayniqsa, muhim, chunki u marosimga aylanishi mumkin. Umuman olganda, stereotiplar urf-odat, afsona va marosimlarga asoslanadi, lekin ular xalq orasida mavjud yashirin munosabatlar ekanligi bilan farqlanadi.

Shunday qilib, tadqiqotimiz badiiy matnni kultrologik nuqtayi nazardan tahlil qilishning quyidagi asosiy tamoyillari mavjudligini ko‘rsatadi:

1) uning tili va madaniyatini o‘rganuvchi elita (“kitobiy”) madaniyati – adabiy til, xalq (dehqon) madaniyati – sheva va lahjalar, oraliq madaniyat (“xalq uchun madaniyat”, “uchinchi madaniyat”) – xalq tili; professional submadaniyat – argo;

2) frazeologik birliklarni (frazeologizmlarni) o‘rganish xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini ochib beradi, madaniy munosabat va qoliplarni, me‘yor va arxetiplarni qayd etib, avloddan avlodga yetkazadi;

3) madaniyatni aks ettirish usuli sifatida muallif tilining metaforik tabiatiga tayanish;

4) simvolizmga e‘tibor qaratish;

5) stereotiplarni madaniy makonning hodisalari sifatida aniqlash va tavsiflash;

6) madaniyat va tilda inson omilini har tomonlama va tizimli o‘rganish.

Buning uchun adabiy asarda shaxsning milliy mentalitet va til egasi sifatida namoyon bo‘lishini (asotir, xalq og‘zaki ijodi, frazeologiyadagi shaxs obrazi)

¹⁸⁰ Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 176.

o‘rganish mumkin. Adabiy matnda keltirilgan lisoniy shaxsni tavsiflash, madaniyat va tilda erkaklar-u ayollarning xatti-harakatlarini o‘rganish, ruh hamda yurak insonning “ruhiy-ma’naviy markazlari” sifatida namoyon bo‘lish shakli, shuningdek, xususiyatlarini aniqlash lozim.

3.2-§. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asarida madaniyat tili tahlili

G‘afur G‘ulom (haqiqiy ismi va familiyasi – G‘afur G‘ulomov 1903-yil 27-aprel – 1966-yil 10-iyul) – atoqli o‘zbek shoiri va publitsisti, Akademik G‘afur G‘ulom noyob iste’dod egasi edi. O‘z e’tirofiga ko‘ra, uning ijodiga V.V.Mayakovskiyning adabiy asarlari kuchli ta’sir ko‘rsatgan. G‘afur G‘ulom A.S.Griboyedov, M.Y.Lermontov, V.V.Mayakovskiy, N.Xikmet, Sh.Rustaveli, Nizomiy, Dante, P.Bomarshe, V.Shekspirning asarlarini o‘zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan atoqli tarjimon ham bo‘lgan.

Mazkur tadqiqot ishida o‘zbek madaniyatini anglashda o‘ziga xos maktab bo‘lib qolgan, jahonga mashhur “Shum bola” qissasi tahlil obyekti sifatida olingan. Eslatib o‘tamiz, 2023-yilda ushbu badiiy asar “Barcha zamonlarning yuzta eng yaxshi bolalar kitobi” ro‘yxatiga kiritilgan¹⁸¹.

Xalq og‘zaki ijodi yozuvchini bolalik xotiralariga qaytaradi. U o‘zining “Shum bola” qissasida shu xotiralarni aks ettirgan. Asar matnining yarmidan ko‘pi birinchi shaxs nomidan yozilgan bo‘lib, muallif hech qayerda o‘z qahramoni ismini tilga olmaydi. U xalq qahramoniga aylangan bir “shum” bola edi. Bu o‘smir kambag‘al – yetimning hayot yo‘li nihoyatda fojiali. Ammo u kuchli, irodali, optimistik, topqir va nozik hazil-mutoyiba tuyg‘usiga ega bo‘lgan bola sifatida yaratilgan obraz. Uning yoshlikdagi o‘zboshimchalik va qiziquvchanligi, erkinlikka intilishi o‘quvchilarda hayrat uyg‘otadi. Asar adib tomonidan 1936-1938-yillarda yozilgan bo‘lib, u kitobxonlar tomonidan qizg‘in qo‘llab-quvvatlangan. Qissaning syujeti asosida rejissor Damir Salimov “Shum bola” badiiy filmini suratga olgan. Bugungi kunda yetim o‘smirning boshiga tushgan

¹⁸¹ The 100 greatest children's books of all time // B. B. C. Culture. – URL: <https://www.bbc.com/culture/article/20230522-the-100-greatest-childrens-books-of-all-time> (reference date: May 25, 2023).

latifanamo holatlar tarixi kelajak avlodga o'ziga xos ibrat maktabi sifatida yetkazilmoqda.

G'afur G'ulom "Shum bola"¹⁸² qissasida o'zbek xalqining XX asr boshlaridagi kundalik hayotini, og'ir ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni tasvirlab bergan. Unda xalqimizning madaniyati, mentalitetiga xos xususiyatlar, dunyoning milliy manzarasi mahorat bilan ochib berilgan. Aslini olganda, har qanday kitobxon o'zini bosh qahramonning o'rniga qo'yib, undan o'zining zarrasini topishi mumkin edi. Qissadagi qanotli jumlar, qadriyat va stereotiplar hayotiy bo'lib, hozirga qadar xalq madaniyatida qo'llanilishi, hayotiyliigi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Asar voqealari insonlarni shukur va sabr qilishga, aql bilan turmush kechirishga, maqsadga erishish yo'llarini oqilonalik bilan topishga undaydi, ijodiy ong bilan bog'liq jarayonlarni to'g'ri idrok etishga yordam beradi, bu esa adib o'zi mansub bo'lgan lingvomadaniyatda axloqiy qadriyatlar ustivor ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiqot ishini o'qigan kishida "O'zbek adabiyotida madaniy o'ziga xoslik yoritib berilgan asarlar son-sanoqsiz, shundan aynan "Shum bola" qissasi lingvomadaniy tahlil obyekti qilib olindi, ushbu tahlilni bir nechta asar orqali ochib berilsa maqsadga muvofiq emasmi?" degan savollar tug'ilishi tabiiy. Shuni alohida ta'kidlagan bo'lar edikki, haqiqatdan ham o'zbek badiiy adabiyotida salmoqli, milliy-madaniy turmush tarzi, muloqot madaniyatini ochib beruvchi asarlar juda ko'p, biroq "Shum bola" qissasida haqiqiy o'zbekona o'ziga xosliklarni ochib beruvchi jumlar, ta'riflar boshqa asarlarga qaraganda ko'proq, nazarimizda. Misol uchun quyidagi jumalarni keltirib o'tamiz: *Uzun ko'chaning o'ng, chap tomonidagi pastqam, tor ko'chalarda o'g'il va qiz bolalar to'planib, har xil o'yinlar o'ynaymiz. Kurash, "botmon-botmon", "oq terakmi-ko'k terak", "qushim boshi", "mindi-mindi", "o'g'ri keldi", "bekinmashoq" degan o'yinlarimiz bor. Bular hammasi oqshom o'yinlari, kunduzgi o'yinlar boshqacha: har xil oshiq o'yini, yong'oq o'yini, to'p o'yini, zumchillak o'yini, yov-yov kamalak otish, yalang'och poyga, ot o'g'risi va hokazo. Xullas, na kechasi, na kunduzi o'yin*

¹⁸² G'afur G'ulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B.192

vajidan taqchillik tortmas edik....Ramazon oyida o'yinimizning turlari yana ko'payib ketadi. Oqshomlari mahallada eshikma-eshik yurib, ramazon aytamiz. Namozshomdan saharlik oshgacha machitma-machit yurib qorilarning qiroatini eshitamiz. Ayniqsa, oydin oqshomlar maza qilib o'ynaymiz. Yoz, kuz, bahor vaqtlarida-ku, ko'chalarimiz tuproq bo'lganligi uchun, yumshoqqina, maza bo'lar edi, ammo qish kunlari belgacha loy, botqoq bo'lganidan o'yinlarni katta maydonlarga yoki bostirma yo'lkalarga ko'chiramiz¹⁸³.

Asarda bolalar o'ynaydigan o'yinlar yil fasllariga taqsimlangan, matnning davomida har bir o'yinning qanday o'ynalish tartibi, ishtirokchilar soni, o'yinga xos jumlar batafsil yoritilgan. Jumlar xalq tili asosida ifodalangan bo'lib, unda shevaga oid bir muncha birliklardan ham ifodalaniladi. Shubhasiz, asar madaniy makon stereotiplarini ifodalab berishda mukammal tavsifga egaligi bilan xarakterlanadi.

Qissadagi "qanotli iboralar" avloddan avlodga o'tib, xalq madaniyatida yashab kelayotgan, odamlarni harakatga, maqsadlarga erishishga undaydigan ma'nolar, qadriyatlar va stereotiplarning dolzarbligini ko'rsatadi. Ijodiy fikrlash jarayonlarini rag'batlantirish, his-tuyg'ularni uyg'otish, o'quvchilar orasida bog'liqlik hissini yaratish, shuningdek, yozuvchiga tegishli bo'lgan til madaniyati pozitsiyasida to'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlar namunalarini ko'rsatish asarning asosiy tamoyillaridan biridir.

G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida "qanotli ibora"ga aylangan shunday gaplar bor: "Attorlikni aylanib chiqqandan keyin bir bola:

–Dada, bu do'konlarda nima ish qiladilar? – deb dadasidan so'ragan ekan.

– Ey, o'g'lim bular bozor kuni xalqni aldaydilar, begim kuni bir-birini aldaydilar, – javob bergan ekan dadasi. Biroz kamsitib aytibdi. Bular har kuni, har soat xalqni aldaydilar. Nima qilaman, Osmon uzoq, yer qattiq. Qilichni ko'tarib qish kelayotir. Men axir ko'chib ketgan qishloqning tandiri emasman-ku, qishin-

¹⁸³ G'afur G'ulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 7.

yozin og‘zimni ochib, esnab o‘tirsam. Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak”¹⁸⁴.

Aslini olganda, bosh qahramon o‘z mavjudligining mohiyatini aniqlash chog‘ida aytgan ibora butun asar ohangini belgilaydi. Bosh qahramon bozorda sayr qilar ekan, shahar hayoti unga to‘g‘ri kelmasligini, oilasini o‘zi yaratgan muammolar bilan yolg‘iz qoldirganini teran tushunadi. Natijada, qahramon umidsiz ahvolga tushib qoladi va uning hayoti ilgari orzu qilganidek, befarq qolmadi. O‘zbek xalqi ham boshqa xalqlar qatori o‘z farovonligini muttasil yuksaltirishga intiladi, boyitish oson yo‘l bilan amalga ohsa, ayniqsa, quvonarlidir. Biroq muammo shundaki, inson o‘zida mavjud bo‘lgan narsani qadrlamaydi, aksincha, ko‘proq va ko‘proq narsani olishga intiladi. Albatta, orzular va maqsadlar o‘zingiz xohlagan narsaga erishish yo‘lida o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun turtki bo‘ladi, lekin haqiqat shundaki, ko‘p hollarda boylikka chanqoqlik oqlanmaydi, umidlar asossiz ravishda yuqori bo‘lib chiqadi va odam bunday emas, uzoq va qattiq ishlashga tayyor bo‘ladi. Bosh qahramon o‘z misolida odamlar o‘zlarida bor narsani qadrlamasliklarini, aksincha “ko‘r-ko‘rona” yangi narsaning orqasidan yugurishlarini aniq ko‘rsatadi, chunki “insonga doimo ko‘p narsa kerak”.

Shunday qilib, asar muallifi cheksiz kuchga ega bo‘lgan eng boy odamlar ham hamisha boylikka intilishlarini ko‘rsatadi va bu ularni oddiy fuqarolarning azoblanishiga olib keladigan urushlarni boshlashga majbur qiladi. G‘afur G‘ulom davlat taraqqiyotining butun tarixi davomida o‘zbek xalqini qiynab kelayotgan, mentalitetga, madaniyatga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan muammoni shu bir jumla bilan yetkaza olgani, hamda uning tildagi ifodasini topgani e‘tiborlidir. Ya‘ni “*Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak*”.

Kitobxon asarni o‘qir ekan, qahramonlar tilidan aytilayotgan har bir jumla voqelikni yanada yorqin, yanada real tasavvur etishga yordam beradi. O‘z-o‘zidan ona xalqimizning qon-qoniga singib ketgan jumlar, onajonlar, otajonlar va yaqin qarindoshlar tilidan aytiladigan jumlar quloqqa xush yoqadi. Quyida keltiriladigan jumla insonda xuddi shu emotsiyani shakllantiradi: *Ammam va*

¹⁸⁴ G‘afur G‘ulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 97.

*pochcham meni erkalab qarshi oldilar.— Kel-a, bo‘yingdan girgitton bo‘lib ketay, seni qaysi shamol uchirdi, akam tirilib keldimi, haligina qovog‘im uchib turgan edi, — dedi ammam. — Ha, balli, azamat, necha kundan buyon ko‘zim uchib, yo‘lpashsha aylanib yurgan edi, haytovur yaxshilikka ko‘rindi. Sen kelar ekansan, balli-balli, — dedi pochcham*¹⁸⁵. Ushbu jummlar orqali xalqona ohang bilan qilingan muloqot jarayonida haqiqiy o‘zbekona mehr-oqibat, samimiyat yaqqol seziladi. “*Bo‘yginangdan girgitton bo‘lay*” iborasi orqali bolakayning bo‘yi cho‘zilganligini, “*qaysi shamol uchirdi*” iborasi orqali esa asar qahramonining ammasinikiga shunchaki kelmasligi, bir sabab bilan tashrif buyurganligini, “*akam tirilib keldimi*” jumlasini orqali bolakayning otasiga o‘xshashligini, “*haligina qovog‘im uchib turgandi*”, “*ko‘zim uchib turgandi*”, “*yo‘lpashsha aylanib yurgandi*” iboralari orqali esa mehmon kelishiga oldindan ishorali ifodalangan. Qoravoy, amma hamda pochcha o‘rtasida bo‘lib o‘tgan suhbatdan olingan kichik parchaning o‘zidayoq juda katta xalqona madaniy turmush tarzi ifodalab berilgan. Asar boshdan oyoq mana shunday madaniy qadriyatlarni uzatishga mo‘ljallangan matndan tarkib topganligi bilan dissertatsiyaning tahlil obyektiga tanlab olingan.

Hukmdorlarning o‘zaro urushlari doimiy ravishda allaqachon yuqorilab ketgan soliqlarning ko‘payishiga, oilalarning vayron bo‘lishiga, oddiy odamlarning ommaviy tarzda qirilib ketishga, kelajak avlodlarga qoldirish mumkin bo‘lgan mol-mulkning sovrilishiga olib keldi.

Bizningcha, “Shum bola” qissasida “*Olomondagi odam podadagi qo‘chqorga o‘xshaydi*” degan “qanotli ibora”ga e‘tibor qaratish maqsadga muvofiq. Mazkur “qanotli ibora” majozga asoslangan bo‘lib, o‘zbek xalqi madaniyatida olomon boshchiligida mustaqil fikrlamaydigan odamning hayvonga – qo‘chqorga o‘xshab qolishi haqidagi stereotiplardan birini ochib beradi.

Shu nuqtayi nazardan, G‘afur G‘ulomning ushbu “qanotli ibora”si inson mohiyatini, uning jamiyatdagi xatti-harakatlarini namoyon etadi. Odamlar o‘zlarining fikrlash va qaror qabul qilishiga ta’sir qiluvchi kognitiv stereotiplarga moyil bo‘lishadi. Masalan, bunday qarash “olomon effekti” deb ataladigan holatga

¹⁸⁵ G‘afur G‘ulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 13.

ham qaratiladi. Faqat kam kishilargina fikr va qarashlarini olomonning fikriga qarama-qarshi qo'yishga qodir bo'ladi (masalan, agar ijtimoiy guruh a'zolari birin-ketin "qora"ni "oq" deya boshlasa, aksariyat hollarda, bunday harakatdan norozi bo'lgan ozchilik jim bo'lib qoladi va ularning har biridan shaxsan so'ralganda ular qora haqiqatdan ham oq ekanligini baland ovoz bilan ta'kidlashadi.

"Shum bola" qissasi qahramonining fikricha, olomon manzarani to'liq ko'ra olmaydi, shuning uchun ko'pchilikning fikriga qo'shiladi va ishonchsiz ma'lumot yoki noto'g'ri hukmga ishonadi. Bu, ayniqsa, konformistik jamiyatlar va o'zbek xalqi uchun ham xarakterli bo'lgan jamoaviy madaniyatga to'g'ri keladi. Biroq olomon fikrining "asiri" bo'lish go'daklikdir. Inson shaxs bo'lishi va o'zini o'rab turgan jarayonlar haqida tasavvurini shakllantirishga intilish kerak. Shunga binoan asardagi ikki o'rinda olomon o'zi hech narsaning guvohi bo'lmasdan qaror chiqarganini ko'rishimiz mumkin. Biri Rahmat hojini xaloyiq olomon qilib o'ldirib yuborishi. Yana biri esa Namozjumaga azon aytilib katta xonaqohda odamlar saflanib namozga tayyorlanib turibdi. "Allohu akbar" deb namoz boshlanganda bir odamning kissasidagi hamyoni tushib qolay deganini ko'rib qolgan, namozga kechikibroq kelgan tanishi uni kissasiga ichkariroq solish uchun qo'l uradi, uni ko'rib qolgan yana bir musulmon dod xonaqohga o'g'ri oraladi deb haligi sho'rlikning yoqasiga yopishadi va uni kaltaklab o'ldirib qo'yishadi.

"Shum bola" qissasining deyarli barcha voqeliklari bozorlarda bo'ladi va bu asrlar davomida bozorda savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan o'zbek xalqi tarixiy hayotining madaniy qirralarini aks ettiradi. Ushbu o'rinda shuni hisobga olish kerakki, aholisi, asosan, ko'chmanchi bo'lgan qo'shni davlatlardan farqli o'laroq, o'zbeklar azaldan o'troq hayot kechirgan: ular bozorbop mahsulotlar ishlab chiqargan va ularni bozorlarda sotgan. Buni asardagi yana bir "qanotli ibora" to'g'ridan to'g'ri ko'rsatib turibdi: *"Boy bo'lib bozor aylanib yurish yaxshiligini"*.

Unda muallif savdo munosabatlari orqali o'zbek xalqining mohiyatini, kambag'allarning boylarga munosabatini ko'rsatadi. Davlat mohiyatan hukmdorlarning boyligi va nufuzini oshirish uchun olib borilgan urushlarni hisobga olgan holda, kambag'allar xalq boylar mol-mulkni o'zlarining mablag'lari

hisobiga orttirayotganini, boylar va kambagʻallar orasidagi tafovutlar shular ekanini his etishadi. Boʻlayotgan voqealarga nisbatan bunday qarashlar oʻzbek xalqiga xos edi, chunki ularning koʻpchiligi dalada ogʻir mehnat bilan shugʻullanib, kam daromadga ega boʻlishgan. Yer ogʻir soliqlarga tortilib, hukmdorlarning qarindoshlari oʻrtasida boʻlingan. Yer qimmatligi uchun oddiy xalq unga egalik qilishga qurbi yetmagan. Bundan tashqari, boy oʻzbeklar har doim oʻzlarining jamiyatdagi oʻrni va mavqeyi, yuqori turmush darajasi haqida gapirishni yaxshi koʻrganlar. Bu esa ularning takabburligida namoyon boʻlgan va kambagʻal insonlarda nafrat tuygʻularni keltirib chiqargan. Asarning keyingi sahifalarida bosh qahramon bu fikrni umumlashtiradi: *“Qani endi jildirab oqayotgan shu ariqning labiga oʻtirib olsang-u shu nondan bir savatini oldinga qoʻyib qoʻysalar, hech qanday takalluf boʻlmasa, suvga botirib yeyaversang, yeyaversang. Savatdan non uzilmasa, ariqdan suv. Toʻydim, deganingda oʻrningdan turib bir kerishib qoʻysang, hech kim sendan pul soʻramasa. Keyin novvoyga: “Rahmat, aka!”, –desang-da, yoʻlingda ketaversang¹⁸⁶*. Bu “Shum bola” hikoyasi muallifining oʻsha davrlarda toʻyib ovqatlana olmaganligiga ishoradir.

“Shum bola” qissasida, bizningcha, oʻzbek xalqi madaniyati bilan uzviy chambarchas bogʻliq holda, badiiy matnda namoyon boʻladigan yana bir “qanotli ibora” keltirildi: *“Oʻtovning eshigini qoqib, “Xudoyi qoʻnoq”, dedim”¹⁸⁷*. Gap shundaki, oʻzbeklar juda mehmondoʻst xalq. Umuman olganda, bu butun dunyoda qadrlanadigan fazilat boʻlsa – baʼzida mehmondoʻstlik quyushqondan chiqib ketadi, chunki mehmonlar samimiy kutib olishni suisteʼmol qilishadi.

Mazkur asarda oʻzbek xalqining uy-roʻzgʻor buyumlari, urf-odatları, eʼtiqod va anʼanalarini ifodalovchi bir qancha leksik birliklarni uchratish mumkin: “dasturxon”, “kavush”, “kafan”, “kigiz” va “namozxonona” “gʻassol”, “madrasa”, “ichkari”, “koʻrpacha”, “choyxonachi”, “jinni”, “atala”, “doʻppi”, “oshiq” (oʻyin

¹⁸⁶ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 101.

¹⁸⁷ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 74.

turi), “saharlik”, “daftar”, “ko‘ylak”, “hofiz”, “tandir”, “somsa”, “ayron”, “ariq” va boshqalar.

G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida oraliq madaniyat (“xalq madaniyati”, “uchinchi madaniyat”) tili istifoda etilgan bo‘lib, u ko‘plab xalq tillarida jonli sudlanuvchiga xos so‘zda namoyon bo‘ladi: “boydek sanqimoq”, “laqillamoq”, “tumonat odam”, “baqir-chaqir”, “suruvda bozorda kezmoq”, “aqlidan ozgan”, “kuygan”, “*Uf, men eng muhim qushlarni deyarli unutib qo‘ydim!*”, “*Oh, ular buni sog‘inib ketishdi*”, “*Unda men haqiqiy muammoga duch keldim*”, “*kuchukcha*”, “*mayda qovrilgan*”, “turq”, kabi. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida elita (“kitob”) madaniyati va adabiy o‘zbek tili o‘z ifodasini topmagan bo‘lsa-da, hokimiyat tepasida turgan odamlar haqida “*Sulton do‘stlari bilan o‘tirdi*”, “*Menga yaxshiroq bo‘lganini bering!*” kabi jumlar ishlatilgan.

G‘afur G‘ulom metaforalardan mahorat bilan foydalangan bo‘lib, ularning aksariyati qiyoslashga asoslangan: “*it quvgan tulkiday*”, “*selda qolgan chumoliday*”, “*mast bo‘lgan tuyaday*”, “*mo‘ylovlari arqon tishlagan itday*”, “*mosh yegan xo‘rozday qizil yuzlari*”, “*palag‘da tuxum yutganday o‘qchib, halakaning itiday*”, “*hammomga tushgan bo‘taloqday*”, “*ko‘knorining isiriq solgan dekchasiday badbo‘y shaharda men dimiqib ketaman*”, “*kitob ortilgan eshakday*”, “*chanada shuvganday tez*”, “*kar qilingan bedanaday*”, “*tushovi yechilgan toychoqlarday*”, “*oshqovoq polizining go‘ngqarg‘a tegishidan qo‘rqib o‘tkazilgan qo‘riqchisi kabi*¹⁸⁸”. Qiyoslash vositasida obraz yaratish o‘quvchiga asarda tasvirlangan voqea-hodisalarni to‘g‘ri tasavvur qilish, uning qahramonlarida vujudga keladigan his-tuyg‘ularni to‘g‘ri yetkazish imkonini beradi.

“Shum bola”da iboralar va frazeologik birliklar ham ko‘plab uchraydi: “*qovog‘i uchib turgan*”, “*uy hamisha sokin va osoyishta*”, “*qo‘chqor quyruq yarashgan*”, “*soqollar ustara ko‘rmagan*”, “*cho‘ntakbop*”, “*yaxshilikka kiying*”, “*Omon uni ilmakka ilintirdi*”, “*Hatto, intizorlik bilan so‘lagimni oqtira boshladim*”, “*so‘lagim childirmada no‘xat sachragandek sachradi*”, “*tuyir go‘sht*

¹⁸⁸ Баҳодир Карим. Гафур Гуломнинг “Шум бола”си Тошкент: “Само нашр” нашриёти, 2023. – Б.136-137.

tomog'imga tiqilib qoldi", *"boshni og'ritmoq"*, *"boshi oqqan tomonga ketmoq"*, *"undan battar bo'lsin"*, *"ignadek"*.

O'zbek xalqining ko'p asrlik madaniyati muallifning bozorlarda bo'layotgan voqealarini batafsil tasvirlashida namoyon bo'ladi: *"Uzun rasta, Juhud rasta, attorlik va boshqa rastalarning boyvachchalari savdodan bo'sh vaqtlarda bu choyxonaga yig'ilib mehmonxonalardek o'rtada katta barkashlardan qand-qurs, pista-bodom, murabbo-nisholda, obi non, shirmoy nonlar bilan shamoloq bezatilgan dasturxon atrofida chaqchaqlashib o'tirishardi"*. O'zbek dasturxonini azaldan noz-ne'matlarga boy bo'lgan. Keltirilgan matn tarkibidagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarning o'zi o'zbek madaniyatiga xoslangan. Hozirga qadar o'zbek xonadonlarida ushbu mahsulotlardan mehmon kutish uchun foydalaniladi.

"Ba'zi boyvachchalarning dasturxonida qorniga qaldirg'och surati solingan, ustiga poxoldan to'r to'qilgan konyaklar ham ko'rinar edi". *"Mischilimning sarxanasiga tamaki bosib, ustiga cho'g' qo'yib bir-ikki quldiratib tortib, pishitib, kashandaning xizmatiga yugurar edi."* *"Asra, asra, mehmonga qara, bir choy, bir chilim. Keling, mulla akalar, keling, boyvachcha..."*¹⁸⁹. Davr nuqtayi nazarida olib qaralsa, mazkur jumalarda shu jamiyatning boy insonlariga xos turmush tarzi chizilgandek go'yo. Elita madaniyat sifatida olib qaralsa, o'sha davrda hammaning ham dasturxonida konyak, chilim kabi mahsulotlar qo'yilmagan. Matn mazmunidan olib qaralsa, tasvirlangan dasturxon boylar uchun mo'ljallangan va ularga a'lo darajada xizmat ko'rsatilishi kerak. Azaldan o'zbek ayollariga bozorga borish, erkaklar gavjum joylarda yurish ham diniy, ham madaniy jihatdan ta'qiqlangan, demak, ushbu dasturxon ham faqat erkaklar uchun mo'ljallanganligini sezish qiyin emas.

"Bugun chorshanba – bozor kun. To'g'ri Majjominning orqasidagi yalanglikka, qovun bozoriga yugurdim. Kech kuz bo'lgani uchun qovun-tarvuz demaganingiz tog'-tog' bo'lib uyilib yotar edi", *"Quvadan, Marg'ilondan,*

¹⁸⁹ G'afur G'ulom. Shum bola./ Qissa. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 3,4.

Fargʻonadan, Oltiariqdan chetan-chetan anor olib kelgan dehqonlar ham aravani laylak qilib, har bittasi handalakdek kattakon anorlarni uyib qoʻyibdi”¹⁹⁰.

“Chorsuning oʻrtasida ikkita taxta aravada Yupatovning sirkchilari toʻxtab jar solar edilar. Bir aravaning ustida ikkita surnaychi, bitta karnaychi, bitta doʻmbirachi. Har xil qalpoqchalar kiygan, betlarini boʻyab qizil burun qoʻygan, sariq-sariq patila sochli, oy yulduz nusxa olabayroq toʻnli masxarabozlar bir qarich keladigan qizil lablarini tirjaytirib, har xil masxarabozlik koʻrsatmoqdalar”¹⁹¹.

Keltirilgan misollar xalqning butun turmush tarzini aks ettiradi. Ularda nafaqat milliy urf-odatlarimiz, balki mehmondoʻstlik marosimlari, bolalar oʻyinlari va boshqa koʻp narsalar tasvirlangan. Bularning barchasi oʻquvchini vaziyatga chuqur kirib borishga, hatto tasvirlangan voqealar ishtirokchisi kabi his qilishga imkon beradi. Xalqonalik bozor tasvirlari orqali mahorat bilan tasvirlanganki, ular oʻzbekonalik, azaliy qadriyatlarni oʻzida aks ettiradi. Asarning boshqa tillardagi tarjimalarini oʻqigan boshqa madaniyat vakillari ham oʻzbek xalqiga xos boʻlgan anʼanalar, hayotiy yashash tarzi bilan yaqindan tanishadi, demak, uzatilayotgan axborot oʻzida obyektiv borliqning barcha haqiqatlarini mujassam etgan boʻladi.

Mehmondoʻstlik kontekstida oddiy odamlar tomonidan yangi maʼlumotlarni olishning oʻziga xos xususiyatlari tasvirlangan: *“Biz bu baxtsiz odamlarning barcha hikoyalarini bilardik – biz kattalardan bularning barchasi bizning oldimizda necha marta aytilganini eshitdik!”* Demak, oʻzbeklar bir necha avlod qarindoshlari bilan yigʻilishni, koʻplab tanish-bilishlarni taklif qilishni va soʻnggi yangiliklarni muhokama qilishni, hayotdan hikoyalar aytib berishni, taassurotlarini baham koʻrishni yaxshi koʻradilar. Odamlar bunday muloqot jarayonida, koʻpincha, hazillashadilar, jumladan, oʻyin-kulgu uchun bir-birlariga ertak aytib berishadi: *Bunga Olim jinni: — Ahmoqsan, Toji, ahmoqsan. Yer, axir, taroziga oʻxshagan narsa boʻladi, hamma bir tomonga yursa, yer barkashday bir yoqqa ogʻib, hammamiz Qurдум daryoga gʻarq boʻlib ketamiz-ku, — dedi*¹⁹².

¹⁹⁰ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 111.

¹⁹¹ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B.113-114.

¹⁹² Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B.5.

Gʻafur Gʻulom oʻzining “Shum bola” qissasida oʻzbeklarga xos diniy urf-odatlar va xurofotlarining ziddiyatli, shu bilan birga, hayratlanarli darajada boy uygʻunligini, sirli, nomaʼlum narsalarga qiziqishning namoyon boʻlishini aniq tasvirlay olgan: *“Bu choyxonada meni mahliyo qilgan narsalarning biri kiraverishdagi shiftga ilib qoʻyilgan katta, simlarga zarhal berilgan har xil tumorlar, bayroqchalar bilan bezatilgan qafas va bu qafasdagi toʻti edi”*; *“Ustaxonaga, doʻkonga yoki uyga kelganlarga omad hamroh boʻladi deb ishonishgan”*; *“Karim jinni soʻkkani-soʻkkan edi. Unga na Xudo, na paygʻambar, na Shohidoyat hoji-yu Orifxoʻja eshon, na Olim qozi-yu Sharifjon duma – baribir soʻkaverar edi. “Yetti pushtidan tortib, astar avrasini agʻdarib soʻkaverar edi”*; *“Yoʻq boʻlsin, shaytonning bolalari!”*; *“Oh boʻsh boʻlsin!”*. Boboyi-bobokalonlarimiz juda zabardast eshonlar oʻtgan. Dadam rahmatlik ham *“kuf”* desalar suvni teskari oqizib, *“suf”* desalar koʻrning koʻzini ochib yuboradigan ulugʻ zot edilar¹⁹³.

Birinchi bobda xalq ogʻzaki ijodi namunalarining madaniyat tashish vazifasi haqida toʻxtalib, oʻtildi. Haqiqatdan ham folklor shu xalqning oʻtmishi, turmush kechirish sharoitlari, qadriyatlar va anʼanalarni ajdodlardan avlodlarga yetkazib berish vositasi hisoblanadi. Xalq ogʻzaki ijodi janri hisoblangan maqollar ham bu jihatdan xarakterlidir. Ularda xalqning asl oʻtmishi, donishmandligi, otabobolarning hayotiy tajribalari saqlanib turadi. Shuning uchun har qanday yozuvchi oʻz asarida maqollarga murojaat qiladi. Maqollardan foydalanish uchun yozuvchi, shoir, notiq boʻlish talab etilmaydi, aslida, chunki oʻz nutqida maqollardan foydalangan inson tinglovchiga shaxsiy dunyoqarashini, odo-axloqini hamda bildirayotgan fikrining mazmunini toʻla namoyon qiladi. Turgʻun birikma sifatida lingvistik talqinga ega boʻlgan maqollar va iboralar asar matnining taʼsirchanligini, hayotiyiligini taʼminlashga xizmat qilgan. Quyida ulardan ayrimlarini tahlilga tortamiz:

yopiqlik qozon —	maqol	Ikkala maqol ham sinonim maʼnoda
yopiqligicha qolsin (53-		qoʻllaniladi. Qoravoy xiyonatkorlarni

¹⁹³ Gʻafur Gʻulom. Shum bola./ Qissa. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 8.

bet)		ko‘rib qolganda erkak va ayol nutqidan
Tuya ko‘rdingmi — yo‘q (53-bet)	ibora	ushbu maqollar qo‘llaniladi. Qozon, qopqoq, tuya detallari sirni yashirish obyekti sifatida qo‘llanilgan.
O‘g‘ri qarisa so‘fi, g‘ar qarisa parixon bo‘ladi (31-bet)	maqol	Maqol vaqtida ayb ishlarni qilgan inson kuni kelgan hammaga aql o‘rgatishi, o‘rnak bo‘lishga urinishi ma‘nosini o‘ziga sindirgan.
Semizlikni qo‘y ko‘tarar (21-bet)	maqol	Har kim o‘ziga yarasha xususiyatga ega bo‘lishi, o‘ziga mos ish bilan shu‘gullanishiga ishora bor. “Ko‘rpaga qarab oyoq uzatmoq” maqoli bilan sinonimlik hosil qiladi. Bu yerda Omonning boylikni yoqtirmasligiga ishora sifatida qo‘llanilgan. Qo‘y hayvoni ham uzoq asrlik madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan uy hayvonidir. Shu sabab ko‘plab maqollarda aynan qo‘y nomi tilga olinadi.
Bir qari bo‘z bitganday (37-bet)	ibora	Mazkur ibora kayfiyati yo‘q yuzi so‘lg‘in kishiga nisbatan qo‘llanilgan. Bo‘z matosi ham xalqimiz orasida ko‘p foydalaniladigan matolardan hisoblanadi.
Xuddi no‘g‘oy qoshiq day (59-bet)	ibora	Ushbu iborada qo‘llanilgan no‘g‘ay qoshiq xalqimizda qadimda ishlatilgan, taxtadan yasalgan, gullik qoshiq bo‘lib, asar matnida ayollarning go‘zalligiga qiyoslanish ma‘nosida ishlatilgan.
Xudoyi qo‘noq (70-bet)	ibora	Bu ibora “Mehmon -Allohning atosi”

		ma'nosida qo'llaniladi. Qadimda otabobolarimiz uyiga darvesh ko'rinishida kelgan insonni shunday atashgan. Asar matnida ham tunashga joy so'rash maqsadida ushbu iboradan foydalanilgan.
Bo'sh qop tik turmas (79-bet)	maqol	Ushbu maqol och qorinni to'yg'izish lozimligi ma'nosini beradi. Asar matnida ham xuddi shu ma'noda qo'llanilgan. Ushbu maqol ko'proq ro'zg'ordagi kamchiliklarni to'ldirish ma'nosida erkaklar nutqida, qorinni to'ydirish, nimadir tamaddi qilib olish ma'nosida ayollar nutqida qo'llaniladi.
Horma-bor bo'l (87-bet)	ibora	Ushbu iborada milliylik ruhi judayam kuchli. Uzoq o'tmish davomida otabobolarimiz mehnat qilishsa, uy qurishsa, ekin-tekin qilishsa, yor-u do'stlar, qarindosh-urug'lar bir-birining holidan xabar olishgan, ko'maklashishgan, mana shu holat "Horma – bor bo'l" iborasida o'z aksini topadi. Ko'chadan o'tib ketayotgan insonga "hormang" demasdan o'tib ketilmaslik, unga javoban "salomat bo'ling" yoki "bor bo'ling" deb aytish azaliy qadriyatlardan bo'lib, insonlar turmush tarziga, tiliga singib ketgan.
Maslahatli to'n tor kelmas (87-bet)	maqol	Har bir ishni kengashib, maslahat qilib bajarish lozimligi uqtirilgan maqolda ham aynan milliy liboslardan biri bo'lgan

		to'n qo'llanilgan.
Qora po'stakdan burga qidirish qiyin (92-bet)	maqol	Po'stak qo'yning terisidan yasalgan, o'tirish uchun mo'ljallangan, ko'rpacha vazifasini bajaradigan buyum, undan azal-azaldan ota-bobolarimiz foydalanib kelishgan. U issiq tutish uchun qishda taglariga to'shab o'tirishgan, turli kasalliklarga ham davo ekanligi aytiladi. Biroq bu maqolda ko'chma ma'no mavjud bo'lib, bajarilishi qiyin bo'lgan ishga nisbatan qo'llanilgan.
Otangni o'ldirganga onangni ber (97-bet)	maqol	Ushbu maqol kinoya mazmuniga ega bo'lib, asarda qadimdan ajdodlarimizni o'ldirgan, shaharlarni vayron qilgan Ukkoshaning qabri bu zamonga kelib ziyoratgohga aylanib qolganligi mazkur maqol bilan yaqqol tushuntirilib beriladi.
Qush uchsa qanoti, odam yursa oyog'i kuyadigan (16-bet)	maqol	Mazkur maqol qattiq issiqqa nisbatan, cho'l tasvirini berishda qo'llanilgan.
Chumchuqday joni bilan (114-bet)	ibora	Yosh, tajribasiz, qo'rqqoq insonlarga nisbatan qo'llanilgan maqolda ham chumchuq fenomeni asosida mazmun berilgan. Jussaning kichikligi, tajribasizligi chumchuq jussasining kichikligiga ishora qilmoqda. Chumchuq o'zbek folklorida chaqimchi sifatida qaraladi. Xalq orasida esa o'zi ham, axlati ham foydali qush hisoblanadi.

		Ko'p harakat qiladigan, tinmay gapiradigan insonlarga esa "Fotma chumchuq" iborasi tenglashtiriladi.
Yetim qo'zi asrasang, og'zi-burning moy etar, yetim o'g'lon asrasang, og'zi-burning qon etar (150-bet)	maqol	Hoji bobo tilidan aytilgan ushbu maqolda ham qo'zi hayvoni asosida insonlarga murojaat bor. Bu maqol ishonchni oqlamaslik, muruvvat ko'rsatganidan pushaymon bo'lish ma'nolarida qo'llaniladi.
O'zingni ehtiyot tut, qo'shningni o'g'ri tutma (149-bet)	maqol	Qo'shnichilik ham o'zbek xalqining azaliy qadriyatlaridan sanaladi. Qo'shning holidan xabar olish, yaxshiyomon kunida yonida bo'lish ham go'zal an'analardan. "uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shning afzal" degan maqol ham bejiz emas. Ushbu maqolda esa qo'shni so'zi tilga olingan bo'lsa-da, asl ma'no o'zgalarga bilib-bilmasdan tuhmat qilmaslik haqidadir.
O'ladigan dunyoda bir gasht surib qolay (142-bet)	ibora	Ushbu ibora qoravoy tilidan o'z-o'zini tinchlantirish, o'ziga-o'zi imkon yaratish ma'nosida qo'llanilgan. Xalq tilida ham bu dunyoning o'tkinchiligi, vaqti kelib hammaning bu olamni tark etishi haqida ma'lumotlar aylanadi. Bu ibora esa baribir o'lasan, bugun ko'ngildagidek yasha degan mazmuni ifodalaydi.
Oyog'ingizning tagiga qo'y so'yaman (124-bet)	ibora	Qo'y so'yish islom olamida Ibrohim alayhissalom davridan bor. Uyga

		hurmatli mehmon tashrif buyursa, uning tashrifi munosabati bilan, hurmat izhor etish maqsadida qo‘y so‘yishgan. Bundan tashqari, biror xursandchilik sodir bo‘lganda, biror kishidan yordam, manfaat ko‘rganda ham shu insonga tashakkur va hurmat ma’nosida qo‘y so‘yib mehmon qilishgan. Asarda ham ibora mana shu ma’noda qo‘llanilgan.
Yaxshi buzoq ikki onani emibdi (99-bet)	maqol	Ushbu maqolning to‘liq variant “Yaxshi buzoq ikki onani emadi, ensasi qotgan bittadan ham qoladi” bo‘lib, uning asl ma’nosi boriga shukr qilish, noshukrlik qilmaslik.
Oling-oling (102-bet)	ibora	Uyga mehmon kelganda mezbom tomonidan “Oling-oling” deb aytilgandan so‘ng taomga qo‘l uzatiladi. Ayrim hududlarda mana shu jumla aytilmasa, mehmonlar dasturxondan yegulik olib yeishmaydi va bu ular uchun hurmatsizlik sanaladi. Shu sabab xalqimizning azaliy odatlariga ko‘ra to‘y-hasham, marakalarda alohida “oling-olingchi” tayinlanadi va davra aylanib, mehmonlarga ushbu iborani aytib yuradi.
Oladig‘an qo‘lim beradig‘an (107-bet)	maqol	O‘zbek xalqida qo‘l bilan bog‘liq ko‘plab maqollar mavjud. Ularning hammasi yaxshilik, bir-biriga ezgulik qilish ma’nosida aytiladi. Ushbu maqol ham

		ochiqqo‘llik, saxiylik haqida.
Yangi yorni ko‘rganda, eskidan kechmoq kerak” (115-bet)	maqol	Ushbu maqol yangilikka intilish, bir joyda qotib qolmaslik mazmunida ishlatiladi, biroq asar matnida ushbu maqol o‘z ma’nosida, yangi uylangach, eski xotiniga qaramay qo‘ygan erga nisbatan qo‘llanilgan.
Sheriklik oshni it ichmas (115-bet)	maqol	Har kim qo‘lidan keladigan ishni o‘zi, mustaqil bajarishi kerakligiga ishora qilingan maqol.
Bir kapdan bersa to‘yg‘izadi, bir mushtdan bersa o‘ldiradi (127-bet)	maqol	Maqolda “oz-oz yig‘ilib daryo bo‘lur” ma’nosi mavjud. Qoravoy tilidan aytilgan ushbu maqolda qo‘lidagi mablag‘ining ko‘payib, anchagina to‘planib qolganligiga nisbatan ishlatilgan.
Oziqlik ot horimas (22-bet)	maqol	Bir ishdan manfaat tegsa, foyda kelib tursa, unda muntazam ishlashda davom etiladi. Ot leksemasi orqali biror xil mehnat turiga ishora qilinmoqda. Ot ham xalqimiz tomonidan e‘zozlanadigan, do‘stga tenglanadigan hayvon turi hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan maqollarning matni bilan tanishar ekansiz, uning tarkibidagi har bir so‘z ajdodlardan avlodlarga madaniy borliqni tashishga xizmat qilganligining guvohi bo‘lasiz. Ular orqali tarixiy leksika, aksiologiya, kulturologiya kabi sohalarga doir birliklar, mohiyat, mavjudlik saqlanib kelinmoqda.

Shunday qilib G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi O‘zbek adabiyoti tarixida yorqin iz qoldirgan go‘zal asarlardan biridir. Unda keltirilgan ko‘plab iboralar tezda “temir qanot” bo‘lib, hali ham xalq orasida qo‘llanadi. Bu ko‘plab

omillar bilan bog‘liq. Quyida ulardan asosiysi – yozuvchi tomonidan tanlangan uslubni ko‘rib chiqamiz. Bu adabiy matni kulturologik tahlil qilish nuqtayi nazaridan oraliq madaniyatning aksiga mos keladi (xalq madaniyati, uchinchi madaniyat). G‘afur G‘ulom o‘z xalqi haqida yozgan va bu unga har bir o‘zbek uchun tanish bo‘lgan ibora, metafora, timsol, qolip va frazeologik birliklardan foydalanish imkonini bergan. Shu bilan birga, bu asar o‘zbek xalqining hayoti va turmush tarzi haqida mavhum tasavvurga ega bo‘lgan xorijliklar tomonidan ham oson o‘qiladi, idrok etiladi.

Yozuvchi adabiy uslublardan keng ko‘lamda foydalangani holda o‘zbek madaniyatining milliy-o‘ziga xos xususiyatlarini tarixan o‘troq turmush tarzi, bozorlar, savdo-sotiq qilish tarzi, mehnatsevarlik, lingvokulturologik o‘ziga xosliklarini, mehmondo‘stlik, nozik hazil-mutoyiba tuyg‘usi, odamlarning o‘zaro muloqot uslubi, jamoaviy xarakterlari, ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikning yuqori darajasi, oddiy odamlarning xatti-harakatlari va dunyoqarashida qarama-qarshiliklarning mavjudligini o‘quvchiga batafsil ko‘rsata olgan.

Uchinchi bob bo‘yicha xulosalar

1. Tadqiqot asosida biz quyidagi badiiy matni kulturologik tahlil qilish tamoyillarini aniqlashga muvofiq bo‘ldik.

1) asarning turfa xil tili va madaniyatini o‘rganish: elita (“kitob”) madaniyati adabiy til, oddiy xalq madaniyati, sheva va lahja; oraliq madaniyat (“xalq uchun madaniyat”, “uchinchi madaniyat”) xalq tili – jonli til, kasbiy submadaniyat – argo;

2) frazeologik birliklarni (frazelogizmlarni) o‘rganish. Ular xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini namoyon etgan madaniy munosabat va qoliplarni, me‘yor va arxetiplarni qayd etib, avloddan avlodga yetkazadi;

3) madaniyatni aks ettirish usuli sifatida muallif tilining metaforik tabiatiga tayanilganligi, simbolizmga e‘tibor qaratilganligi, shuningdek, madaniyat makonining hodisalari sifatida stereotiplar aniqlandi, tavsiflandi.

4) madaniyat va tilda inson mavjudligi har tomonlama va tizimli o‘rganildi.

2. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasidagi madaniyat tili tahlili mazkur asar o‘zbek adabiyotining butun dunyoda e’tirof etilgan durdonalardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Shuning uchun muallifning ko‘plab iboralari “qanotli iboralar”ga aylanib ketgan va o‘qirmanlar orasida chuqur ildiz otgan.

3. G‘afur G‘ulomning barcha adabiy kashfiyotlari narsa-hodisa, tabiat odamlarining kayfiyatni batafsil tasvirlash bilan birgalikda unga bir hikoya doirasida o‘zbek lingvomadaniyatining barcha asosiy milliy o‘ziga xos xususiyatlari ochib berildi. “Shum bola” qissasidagi lisoniy shaxslar oddiy xalqning umumiy ijtimoiy guruhiga mansubligi tufayli juda ko‘p o‘xshashliklarga ega. Boylarning nutqida kambag‘alga nisbatan mensimaslik, qo‘pollik, ochko‘zlik, nochor va laqma kishilar hisobidan boyish illati ochib berilgan.

4. Ruh va qalbni insonning “ma’naviy markazlari” sifatida idrok etish holatlari “Shum bola”da keltirilgan she’rlar yordamida ham ko‘rsatib berilgan. Zero, fikr, his-tuyg‘u va ruhiy kechinmalarni she’r vositasida ifodalash o‘zbek xalqiga xos yetakchi xususiyatlardandir.

XULOSA

Ishni bajarish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Til madaniy ifodaning milliy shakli sifatida qaraladi. Til, olimlarning fikricha, milliy xususiyatlar namoyon bo'lishining eng muhim ko'rsatkichi bo'lib, u xalq madaniyati, ma'naviy, axloqiy, moddiy qadriyatlari, shuningdek, yo'l-yo'riqlari bilan bevosita bog'liq jarayon, til va madaniyat esa o'zaro bir butun, ammo milliy, o'ziga xos ko'rinishlarga, ontologik xususiyatlarga ega bo'lgan madaniy borliq sohasi sifatida ifodalanadi.

2. Madaniyat semiosferaning bir qismi bo'lib, bu jarayon Y.M.Lotman tadqiqotlari asosida olinganda ierarxik nuqtayi nazardan madaniy olamning "markaz-periferiya" munosabatlari tizimida tashkil etilgan semiotik makonlardan tarkib topadi. Ijtimoiy makonda madaniyat matnlar spektridir. Madaniyatni bunday idrok etish, madaniyatshunoslikda yangi yo'nalishlarning, jumladan, gumanitar fanlarning boshqa tarmoqlari – adabiyotshunoslik, tilshunoslik, semiotika va boshqalarni shakllantirdi.

3. Semiosfera ilmiy modellashtirish, mifologik g'oyalar, badiiy tasvirlar va kundalik hayotni birlashtiradi. Natijada murakkab semiotik mexanizm orqali madaniy meros avloddan avlodga yetkaziladi. Madaniyatshunoslikda madaniyat semiotikasi hal qiluvchi ahamiyatiga ega, chunki u madaniy matnlarni to'g'ri talqin qilish, madaniy uzluksizlikning o'ziga xosligiva madaniy tillarning ishora-ramz xususiyatini aniqlash, shuningdek, madaniyatlararo samarali muloqotni amalga oshirish imkonini beradi.

4. Madaniyat aloqa tizimi sifatida kommunikativ madaniyatni hosil qiladi. Kommunikativ jarayonda ma'lum xalqqa tegishli madaniy jarayonlar, hodisalar maxsus belgilar tizimi orqali aktuallashadi. Bu belgilar inson omili ta'sirida yaratiladi va kompleks nutq (murakkab belgi) orqali aloqa jarayoni hosil qilinadi. shu tarzda aksiologik hodisalar ajdodlardan avlodlarga o'tib, saqlanib keladi. Madaniy borliqni aks ettirivchi asosiy vosita dialog bo'lib, u madaniyatlararo muloqotni hosil qilishda muhim. Madaniyatlar muloqoti orqali kommunikativ jarayonda turli madaniyat vakillari o'rtasida mavjud bo'lgan farqlarni tushunish va

qabul qilishni ta'minlash, shuningdek, moddiy-ma'naviy hayot qadriyatlarini boshqa madaniyatlardan farqli, o'xshash jihatlarini idrok etish hamda o'zlashtirish mumkin.

5. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, madaniyatlararo muloqot va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish orqali xalqlarning milliy madaniyatlarini yaqinlashtirish imkoni paydo bo'ladi, ammo bu o'z madaniyatning bir qator odatiy qadriyatlarini rad etishga olib kelishi, yoki turli madaniyatlarni yaqinlashtirishga imkon berishi mumkin. Natijada madaniy o'ziga xoslik inkor etilib, odatiy qadriyatlardan voz kechilishiga ham olib keladi.

6. Milliy madaniyatlarning aloqa aralashuv natijasidagi o'zaro ta'siri "biz" va "chet" chegaralarini olib tashlaydi. Bu aralashuv globallashtirish sharoitida sodir bo'ladi. Odatiy tus olgan mazkur jarayon barcha xalq madaniyatlarida ham sodir bo'lmasdan milliy identifikatsiyani kuchaytirib, xalqlar orasida shiddatli qarama-qarshilikni yuzga keltirib, ayrim davlatlar va madaniyatlar orasidagi chegaralarning harbiy chegaralarga aylanishiga olib keladi.

7. Badiiy matn tahlilining o'ziga xos tamoyillari mavjud bo'lib, ishda ularga mal qilinish doirasida matnda frazeologik birliklar (frazologizmlar) ni o'rganish, ular o'z semantik maydonida xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini ochib berishi aniqlangan. Shuningdek, matnni badiiy tahlillash davomida madaniyatni aks ettirish usuli sifatida muallif tilining metaforik tabiati o'rganilib, stereotiplar madaniyat makoni hodisalari sifatidagi aniqlandi va tavsiflandi. Madaniyat va til inson mavjudligi sharti ekanligi tizimli o'rganildi.

8. Til va madaniyatning azliy aloqasi aynan o'zbek xalqiga xos bo'lgan madaniy jarayonlar G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi matni asosida tahlil qilindi. Sababi, asarda o'zbek tili madaniyatining milliy xususiyatlari imkon qadar to'g'ri va batafsil ochib berilgan. Asar matnida o'zbek xalqiga xos madaniyat tilida ifodalangan ramzlar, metaforalar – qiyoslashlar, bosma iboralar, qoliqli gaplar, frazeologik birliklar, idiomalar, matallar haqiqiy madaniyatni til orqali ifodalashning go'zal namunasi sifatida baholashga imkon yaratadi.

9. Yozuvchi tabiatning jonli tasvirlari, taniqli joylar, maishiy buyumlarni, shuningdek, voqealar rivojida insonlar kayfiyatidagi o'zgarishlarni jonli tilda batafsil tasvirlab beradi. Qissada xalqning uzoq yillar davomida kechirgan o'troq turmush tarzi, bozordagi savdo-sotiq munosabatlari, mehnatsevarlik, mehmondo'stlik, nozik hazil-mutoyiba, odamlar o'rtasidagi muloqot uslubi, madaniyatning jamoaviy ko'rinishi, boylar va kambag'allar o'rtasidagi tengsizliklar turli lisoniy vositalar orqali ifodalab beriladi.

10. G'afur G'ulom asar prototipi sifatida tasvirlayotgan har bir jarayonni boshidan kechirganligi, chiqargan xulosalari, taassurotlarini o'z nutqi va xulq-atvori orqali yoritib beradi. Bu orqali qissasidagi har bir lisoniy shaxs o'ziga xos dunyoqarash, fikr va mulohazalarni ifodalash xususiyatiga egaligi barobarida o'zbek lingvomadaniyatining milliy o'ziga xos xususiyatlarini birlashtirishi, uning turli qirralarini o'quvchiga ochib berishiga erishiladi. Qissa matnida nasrdan tashqari, o'zbek xalq og'zaki ijodi va an'analarni aks ettiruvchi she'riyat ham qo'llaniladi, she'riy asarlar esa o'zbek xalqining ko'p yillik o'ylari, tuyg'u va ruhiy holatini obrazli qilib tasvirlash orqali o'quvchiga yetkazish vazifasini bajaradi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармони. <https://lex.uz/uz/docs/4561730>

2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз // Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони Тошкент, 2019 йил 21 октябрь, ПФ-5850-сон. <https://lex.uz/uz/docs/4561730>

4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz // O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/4561730>

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

Milliy nashrlar

6. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоетикаси. Тошкент, 2008. –148 б.

7. Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 42 б.

8. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –110. б.

9. Mamatov A.E. Lingvomadaniyatshunoslik. Lingvokulturema va logoeistema. Xorijiy filologiya. – Samarqand: SamDCHTI, 2015. – № 1. – B. 100-102.
10. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. Tashkent: “Noshir” nashriyoti, 2019. –168 b.
11. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008. –318 b.
12. Saidova M., Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya. – Namangan, 2017. – 51 b.
13. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 245 b.

Xorijiy nashrlar

14. Алексеев Д.И. История лингвистических учений. Лекции по спецкурсу. – Самара: Изд-во Самарского университета, 1998. – 187 с.
15. Березович Е.Л. Язык и традиционная культура. – М.: Индрик, 2017. – 278 с.
16. Буряк Н.Ю. Лингвопедагогическая культура: учебное пособие для студентов направления подготовки бакалавриата. – Краснодар: Издательский дом «ХОРС», 2020. – 385 с.
17. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Наука, 1993. – 427 с.
18. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 458 с.
19. Вернадский В.И. Биосфера. I-II. – Л.: Научное химико-техническое издательство. Научно-технический отдел В.С.Н.Х, 1926. – 628 с.
20. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. –110 с.
21. Каган М.С. Мир общения. – М.: Политиздат, 1988. – 378 с.
22. Коган Л.Н. Теория культуры. – Екатеринбург: Мысль, 1993. – 288 с.
23. Келли Дж. Соотношения языка и культуры: психология личных конструкторов. – СПб.: Речь, 2000. – 320 с.

24. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – 538 с.
25. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
26. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 320 с.
27. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М.: Мысль, 2004. – 292 с.
28. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1977. – 426 с.
29. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. – М.: Слово, 2019. – 382 с.
30. Усовская Э.А. Третий российский культурологический конгресс с международным участием «Креативность в пространстве традиции и инновации»: тезисы докладов и сообщений. – СПб.: Эйдос, 2010. – 229 с.
31. Adler, R.B., Rodman, G. & du Pré, A. Understanding human communication (12h ed.). – New York, NY: Oxford University Press, 2013. – 377 p.
32. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 372 p.
33. Bennett T. Theories of the Media, Theories of Society' in Gurevitch, Bennett T., Curran J. & Woollacott, J. Culture, Society and the Media. – London: Methuen, 1982. – 76-85 p.
34. Billig, M. Social Psychology and Intergroup Relations. – L.: 1976. – 387 p.
35. Bronfenbrenner, U. & Ceci, S.J. Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model. Psychological Review. – 1994. – 101(4). – 574 p.
36. Bruner J.S. & Tagiuri R. The perception of people. In G. Lindzey (Ed.). Handbook of social psychology Vol. 1. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. – 548 p.
37. Cáceres Sánchez, M. Iuri M. Lotman y la escuela semiótica de Tartu-Moscú: Bibliografía en español, francés, inglés, italiano, portugués y alemán. – Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica. – 1995. – 76 p.

38. Canary D.J. & Lakey, S.G. Managing conflict in a competent manner: A mindful look at events that matter. In J.G. Oetzel & S. Ting-Toomey (Eds.). *The Sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice.* – Thousand Oaks, CA: Sage, 2006. –193 p.
39. Chen G.M. & Starosta W.J. *Foundations of intercultural communication.* – Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 1998. – 310 p.
40. Collier M.J. & Thomas M. *Cultural identities: An interpretive perspective.* In Y.Y. Kim & W.B. Gudykunst (Eds.), *Theories of intercultural communication.* – Newbury Park, CA: Sage, 1988. –82 p.
41. Combs A.W. & Snygg D. *Individual behavior (rev. ed.).* – New York, NY: Harper & Row, 1959. – 378 p.
42. Curran J., Gurevitch M., Woollacott J. *The study of the media: theoretical approaches. Part I. Class, Ideology and the Media in Gurevitch, M., Bennett, T.,* 83. Curran J. & Woollacott J. *Culture, Society and Media.* – London: Methuen, 1982. – 265 p.
43. Dahal M.K. *Impact of Globalization in Nepal.* – Kathmandu: NEFAS & FES, 2005. – 372 p.
44. DeVito J.A. *The interpersonal communication book (14th ed.).* – Boston, MA: Pearson, 2015. – 277 p.
45. Dhal S. *Communications and Cultural Transformation: Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence.* – London: ECE, 2000. – 315 p.
46. Doise W. *Levels of explanation in social psychology.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 293 p.
47. Döring J. and Thielmann T. *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften.* – Bielefeld: Transcript, 2008. – 274 p.
48. Du Gay, P. et al. *Doing Cultural Studies: The story of the Sony Walkman Milton Keynes: Open University; Thousand Oaks.* – CA: Sage, 1997. – 374 p.
49. Ersson S. *Culture and Politics: A comparative Approach.* – Aldershot, 2005. – 186 p.

50. Fleischer M. Die sowjetische Semiotik: Theoretische Grundlagen der Moskauer und Tartuer Schule. – Tübingen: Stauffenburg, 1989. –156 p.
51. Frodeman R. The Oxford handbook of interdisciplinarity. – New York, NY: Oxford University Press, 2020. – 355 p.
52. Gamble T.K. & Gamble M. Communication works (11th ed.). – New York, NY: McGraw-Hill, 2021. – 410 p.
53. Gudykunst W.B. (ed.). Language and ethnic identity. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1988. – 348 p.
54. Gudykunst W.B. Theorizing about intercultural communication. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2019. – 312 p.
55. Hamacheck D. Encounters with the self (3rd ed.). – Fort Worth, TX: Holt, Rhinehart and Winston, 2021. – 307 p.
56. Hess B., Marleson, E.W. Sociology. – New York: MacMillan Publishing Company, 1988. – 342 p.
57. Ibrus I. Evolutionary Dynamics of New Media Forms: The Case of the Open Mobile Web. PhD Thesis, London School of Economics and Political Science, 2010. – 174 p.
58. Jalibi J. Pakistan: The Identity of Culture. – Karachi: Royal Book Company, 1984. – 290 p.
59. Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – London: Verso, 1991. – 326 p.
60. Jandt, F.E. An introduction to intercultural communication; Identities in a global community (7th ed.). – Thousand Oaks, CA: Sage, 2013. – 275 p.
61. Jerzy W. Cultural Pluralism and National Identity, Cultures. – Paris: The UNESCO Press and La Baconniere, 1977. – 210 p.
62. Klopff D.W. Intercultural encounters: The fundamentals of intercultural communication (4th ed.). – Englewood, CO: Morton Publishing Company, 1998. – 352 p.
63. Krippendorff K. & Bermejo, F. On communicating. – New York, NY: Routledge, 2021. – 266 p.

64. Layer M. Introduction to Sociology. – New York: MacMillan Publishing Company, 1978. – 218 p.
65. Levy-Strauss, C. Race et histoire. – Meditations, 1973. – 247 p.
66. Lotman Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – 150-390 p.
67. Lustig M.W. & Koester, J. Intercultural competence: Interpersonal communication across cultures. – Boston, MA: Pearson, 2013. – 262 p.
68. Mittelstrass J. Transdisziplinarität – wissenschaftliche Zukunft und institutionelle Wirklichkeit. – Constance: Universitätsverlag Konstanz, 2003. – 183 p.
69. Oetzel J.G. Intercultural communication: A layered approach. – New York, NY: Vango Books, 2009. – 259 p.
70. Popenoe D. Sociology. – New Jersey: Englewood Cliffs Publishing, 1980. – 228 p.
71. Postman N. Technopoly. – New York: Knopf, 1992. – 307 p.
72. Red, R.M. Mass Mediated Culture. – New Jersey: Prentice Hall Inc. 1977. – 380 p.
73. Reddi U. Media and Culture in Indian Society: Conflict or Co-operation? In Media, Culture and Society. – London: Sage Publications, 1989. – 406 p.
74. Roloff M.E. & Wright, C.N. Social cognition and conflict. In J. G. Oetzel & S. Ting-Toomey (Eds.), The Sage handbook of conflict communication: Integrating theory, research, and practice (2nd ed.) – Thousand Oaks: Sage, 2013. – 154 p.
75. Rosengren K.E. Time and Cultural Development in a Swedish Literary Frame of Reference in Mass Communication Review Yearbook. – California: Sage Publications, 1983. – 322 p.
76. Ruhe C. La Cité des poètes: Interkulturalität und urbaner Raum. – Würzburg: Königshausen, 2004. – 33 p.

77. Samovar L.A. & Porter R.E. Communication between cultures (8th ed.). – Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 2020. – 187 p.
78. Santaella L. A ecologia pluralista da comunicação: conectividade, mobilidade, ubiqüidade. – São Paulo: Paulus, 2010. – 305 p.
79. Schönle A., Shine J. Introduction. In: Schönle A (ed.) Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions. – Madison: University of Wisconsin Press, 2006. – 34 p.
80. Seton-Watson, H. Nations and States. – L., 1977. – 372 p.
81. Shukman, A. Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu.M.Lotman. – Amsterdam: North Holland Publications, 1977. – 186 p.
82. Smith A.D. National Identity. – L., 1991. – 254 p.
83. Stark R. Sociology. – California: Wordsworth Publishing Company, 1987. – 324 p.
84. Vander J. The Sociological Experience: An Introduction to Sociology. – New York: Media Communication, 1989. – 342 p.
85. Von Bertalanffy, L. General system theory: Foundations, development, applications. – New York, NY: George Braziller, 1968. – 336 p.
86. Waldstein M. The Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics. – Saarbrücken: VDM Müller, 2008. – 280 p.
87. Waters M. A world of difference in Globalization. – London: Routledge, 1995. – 116 p.
88. Watson J. The Global Arena: Issues of Dominance and Control in Media Communication: An Introduction to Theory and Process. – New York: Palmgrave, 2003. – 325 p.

III. Badiiy adabiyotlar

89. Hoshimov O'tkir. Ikki eshik orasi: Roman. – Toshkent: «Sharq», 2012. – 624 b.
90. G'afur G'ulom. Shum bola./ Qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 192 b.

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar

91. Абдираззаков А.А. Национальные духовные ценности и их место в самосознании нации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 1995. – 24 с.
92. Абдурахимов Б. Социодинамика художественной культуры Узбекистана: Автореф. дис. ... докт. искусствовед. наук. – Ташкент, 2000. – 44 с.
93. Буряк Н.Ю. Культура языковой личности в поликультурной среде ВУЗа. Дисс... на соиск. степени канд. культурологии. КГУКИ. – Краснодар, 2012. – 182 с.
94. Teshabayeva D.M. Ommaviy axborot vositalari tilining nutq madaniyati aspektida tadqiqi (O‘zbekiston Respublikasi OAV misolida). Filol.fan.d-ri. ...diss. – Toshkent, 2012. – 226 b.

V. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

95. Ань Цзюньи. Язык в системе межкультурной коммуникации // Молодой ученый. – 2017. – № 21 (155). – С. 72-81.
96. Апресян Ю.Д. Вид и словарь // Язык в движении. К 70-летию Л.П.Крысина. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – С. 30-37.
97. Орнатская Л.А. Межкультурный диалог: проблемы и перспективы исследования // Вестник Санкт-Петербургского университета. Политология. Международные отношения. – 2014. – №1. – С. 48-60.
98. Бекбергенова М.Д. Творческая индивидуальность и литературная традиция // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – № 6(73). – С. 139-146.
99. Белая книга Совета Европы по межкультурному диалогу. Жить вместе в равном достоинстве. Утверждена министрами иностранных дел стран-членов Совета Европы на 118-й сессии Комитета министров Страсбург, 7 мая

2008 года // Совет Европы. – Июнь 2009 г. – URL: <https://www.coe.int/ru/web/moscow/belaa-kniga> (дата обращения: 24.08.2022).

100. Беляев А.Н. О взаимоотношении языка и культуры // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №10-2 (64). – С. 58-64.

101. Ван Чжицян, Дашинимаева П.П. Фрейм, гештальт и образ: равнозначность или смежность категоризации? // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2022. – Т. 20. – № 2. – С. 33-41.

102. Вострикова Е.А. В. фон Гумбольдт о языке и современная лингвистика: миссия языковеда // Вопросы философии. – 2021. – Т. № 3. – С. 51-58.

103. Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова // Иностранные языки в школе. – 2021. – № 5. – С. 72-80.

104. Гарипова Г.Т. Концептуальные тенденции развития узбекской литературы конца XX – начала XXI вв. // Ziyouz.uz. – 27.09.2021. – URL: <https://www.ziyouz.uz/ru/literaturovedenie/49-literaturnaya-kritika/977--i-> (дата обращения: 29.08.2022).

105. Головкин Ж.С. Культура и язык: аспекты взаимодействия // Научные ведомости. – 2008. – № 5 (52). – С. 172-179.

106. Елизарова Г.В. Культурный компонент лексического значения и коммуникативная функция языка // Когнитивно-прагматические и художественные функции языка: Сборник статей Studia Linguistica. – СПб.: Тригон, 2020. – 312 с.

107. Карпович О.Г. Роль культурно-цивилизационного фактора в современных международных конфликтах // Политика и Общество. – 2014. – № 10. – С. 1192-1204.

108. Касаевич В.Б. К вопросу о современной картине мира // Вестник Челябинского государственного университета. – 2022. – № 1. – С. 46-53.

109. Килькеев В.Н. Клиффорд Гирц: концепция культуры и семиотический подход к ее изучению // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №11. – С. 30-37.
110. Куропятник А.И. Мультикультурализм. Нация. Идентичность (перспективы мультикультурного развития России) // Глобализация и культура: аналитический подход. – СПб., 2003. – С. 125-149.
111. Куссе Х., Чернявская В.Е. Культура: объяснительные возможности понятия в дискурсивной лингвистике // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2019. – № 16(3). – 452. с.
112. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 353-359.
113. Ларин Б.А. О народной фразеологии // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. (Избранные работы). М.: Мысль, 1977. – С. 153-167.
114. Лотман Ю.М. О семиосфере // Труды по знаковым системам. – 1984. – № 17. – С. 15-27.
115. Лотман Ю.М. Миф – имя – культура // Труды по знаковым системам. – 1973. – № 6. – С. 283-298.
116. Леонтьев Д.А. Пространство возможного как пространство свободы // Психологическая газета. 01.12.2021. URL: <https://psy.su/feed/9577/> (дата обращения: 26.08.2022).
117. Лысак М.С. Гипотеза Сепира – Уорфа: история, суть и влияние на науку // Молодой ученый. – 2020. – № 40 (330). – С. 239-247.
118. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. –№ 5. –Б. 10.
119. Межкультурный диалог как элемент сближения стран и народов Совет Европы о развитии межкультурного диалога // Аналитическое управление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации. – 21.09.2013. – URL: <https://refdb.ru/look/2353388.html> (дата обращения: 24.08.2022).

120. Межуев В.М. Диалог как способ межкультурного общения в современном мире // Вопросы философии. – 2019. – № 9. – С. 65–73.
121. Межуев В.М. Философия культуры в системе современного знания // Личность. Культура. Общество. – 2020. – Вып. 2 (22). – С. 141-149.
122. Некипелова И.М., Зарифуллина Э.Г. Языковая система как естественная многоуровневая классификация высокой степени надежности // Russian Journal of Education and Psychology. – 2020. – №6 (26). – С. 23-30.
123. Попкова Е.А. «Культура-язык» vs «язык-культура»: к проблеме теоретического рассмотрения понятий // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 5-1. – С. 147-155.
124. Ромах Н.И. Культурогенность Древнего Рима // Аналитика культурологии. – 2020. – №7. – С. 40-46.
125. Савушкина Л.В. Межкультурная коммуникация как предмет исследования в современной системе образования // ИТС. – 2012. – №4. – С. 85-94.
126. Соловьева А.Н. Культура «Своя» и «Чужая»: проблемы объективации в научном и политическом дискурсах // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. – Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2018. – №3. – С. 68-75.
127. Севрюгина Н.И. Культура и социальное взаимодействие // Интерактивная наука. – 2021. – № 4. – С. 20-28.
128. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. – 2-е изд. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – 318 с.
129. Уста-Азизова Д.А. Формирование духовно-нравственного воспитания личности на профессиональное становление специалиста средствами узбекской художественной литературы // Молодой ученый. – 2015. – № 10 (90). – С. 1319-1320.
130. Флеров О.В. Межкультурная коммуникация: к вопросу об истории феномена // Человек и культура. – 2015. – № 5. – С. 77-91.

131. Флиер А.Я. Культурология как система познания // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2019. – №2 (46). – С. 47-56.
132. Хашимова Г.А. Особенности социокультурного развития народов Европы // Научный журнал. – 2021. – № 5(60). – С. 77-84.
133. Шачнев С.А. Межкультурная коммуникация как фактор гармонизации международного общения // *Via in tempore*. История. Политология. – 2016. – №15 (236). – С. 182-187.
134. Barth F. Introduction // *Ethnic Groups and Boudaries: The Social Organization of Cultural Difference* / ed. By F. Barth. – Bergen; Oslo; L., 1969. – P. 32-39.
135. Berger C.R. & Calabrese R. Some explorations in initial interactions and beyond: Toward a developmental theory of interpersonal communication // *Human Communication Research*. – 1975. – No 1. – P. 99-106.
136. Ebert C. *Kultursemiotik am Scheideweg: Leistungen und Grenzen des dualistischen Kulturmodells von Lotman / Uspenskij* // *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*. – 2002. – No 6(2). – P. 34-47.
137. Fein S. & Spencer S.J. Prejudice as self-image maintenance: Affirming the self through derogating others. *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1997. – No 73(1). – P. 34-43.
138. Florack A., Scarabis M.C. & Gosejohann, S. The effects of self-image threat on the judgment of out-group targets // *Swiss Journal of Psychology*. – 2019. – No 64(2). – P. 91-97.
139. Frith, C. The role of metacognition in human social interactions // *Philosophical Transactions of the Royal Society*. – 2012. – No 367. – P. 2213-2219.
140. Hess-Lüttich E.W.B. Spatial turn: on the concept of space in cultural geography and literary theory. *Meta – carto – semiotics* // *Journal for Theoretical Cartography*. – 2012. – No 5. – P. 17-26.

141. Holmes P. Intercultural dialogue: challenges to theory, practice and research // *Language and Intercultural Communication*. – 2014. – Vol. 14. – Issue 1. – P. 1-6.

142. Keltikangas J. The stability of self-concept during adolescence and early adulthood: A six-year follow-up study // *Journal of General Psychology*. – 1990. – No 117. – P. 364-376.

143. Mamatov A.E. *Lingvomadaniyatshunoslik. Lingvokulturema va logoopistema. Xorijiy filologiya*. – Samarqand: SamDCHTI, 2015. – № 1. – B. 100-102.

144. Nöth W. Yuri Lotman on metaphors and culture as self-referential semiospheres // *Semiotica*. – 2006. – No 161. – P. 249–250.

145. Rogers T.B., Kuiper, N.A. & Kirker, W.S. Self-reference and the encoding of personal information // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1977. – No 35. – P. 678-686.

146. Ryan J.B. Listening to Native Americans // *Listening: Journal of Religion and Culture*. – Vol. 31. – No 1. – Winter 1996. – P. 25-33.

147. Veeman M.V., Van Hout-Wolters, B.H. & Afflerbach, P. Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations // *Metacognition and Learning*, 2021. – No 1. – P. 6-14.

148. Yep G.A. My three cultures: Navigating the multicultural identity landscape. In J.N. Martin, T.K. Nakayama & L.A. Flores (eds.) // *Readings in cultural contexts*. – Mountain View, CA: Mayfield, 1998. – P. 78-89.